॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वेङ्कटमखीविरचिता

चतुर्दण्डीप्रकाशिका

(Typeset using Dēvanāgarī TEX and pdfLATEX)

॥ श्रीः ॥

चतुर्दण्डीप्रकाशिका।

वीणाप्रकरणम्।

चतुर्णां पुरुषार्थानां त्यागं यस्मात्करोत्यतः ।
त्यागराज इति ख्यातं सोमास्कन्दमुपास्महे ॥ १॥

संगीतशास्त्रं विततं समालोड्य धिया स्वयम् ।
विधत्ते वेङ्कटमखी चतुर्दण्डीप्रकाशिकाम् ॥ २॥

अस्यां वाग्गेयकारैकसंजीवनसुधानिधौ ।
आद्यं वीणाप्रकरणं श्रुतिप्रकरणं ततः ॥ ३॥

स्वरप्रकरणं पश्चान्मेलप्रकरणं ततः ।
ततो रागप्रकरणालापप्रकरणे क्रमात् ॥ ४॥

ठायप्रकरणं चाथ गीतप्रकरणं ततः ।
प्रबन्धानां प्रकरणं तालप्रकरणं ततः ॥ ५॥

दशप्रकरणोपेता कृतिर्विद्वद्दलंकृतिः ।
तत्रापि प्रथमोद्दिष्टं वीणालक्षणमुच्यते ॥ ६॥

सा च वीणा त्रिभेदेति लक्षणज्ञाः प्रचक्षते ।
शुधमेलाख्यवीणाऽऽद्या द्वितीया मध्यमेलका ॥ ७ ॥

तृतीया रघुनाथेन्द्रमेलवीणा प्रकीर्तिता ।
प्रत्येकमेतास्तिस्रोऽपि वीणाः स्युर्द्विविधा मताः ॥ ८ ॥

एकैकरागसंबन्धिस्वराणां मेलनं यथा ।
मध्ये तारे च सा त्वेकरागमेलाभिधा स्मृता ॥ ९ ॥

मध्ये तारे च सकलैः स्वरैर्युक्ता तु या भवेत् ।
सा सर्वरागमेलाख्या वीणेति स्मर्यते परा ॥ १० ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां तृतीयो भेद इष्यते ।
पूर्वतन्त्रीत्रयं त्यक्त्वा षड्जयुक्तां चतुर्थिकाम् ॥ ११ ॥

तन्त्रीं त्रिस्थानसारीभिर्योजयेत्सैकतन्त्रिका ।
किंचिद्दीर्घः प्रवालः स्यादस्यां त्रिस्थानशुद्धये ॥ १२ ॥

तत्रादौ शुद्धमेलाख्यवीणाया लक्ष्म चक्ष्महे ।
लक्ष्यज्ञेन प्रवीणेन निर्मितायां तु शिल्पिना ॥ १३ ॥

वीणायामुपरिस्थाने चतुस्तन्त्रीः प्रसारयेत् ।
पित्तलारचिते चाद्यद्वितीये लोहजे परे ॥ १४ ॥

पार्श्वोपरिस्थतन्त्रीणां वामे चतसृणामपि ।
आद्यायां मन्द्रषड्जाख्यं स्वरं तन्त्र्यां नियोजयेत् ॥ १५ ॥

ततः पञ्चमनामानां द्वितीयायां निवेशयेत् ।
तृतीयायां तन्त्रिकायां मध्यषड्जं निवेशयेत् ॥ १६ ॥

मध्यमध्यमनामानां तुरीयायां निवेशयेत् ।
तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां स्वरयोजनमुच्यते ॥ १७ ॥

आद्या टीप्याभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत् ।
द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता ॥ १८ ॥

तृतीया मध्यषड्जेन संमिता झल्लिकाभिधा ।
तिसृणामपि चैतासां श्रुतिसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥

पर्वणां संनिवेशोऽथ वक्ष्यते लक्ष्यसंमतः ।
मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षट् क्रमेण निवेशयेत् ॥ २० ॥

षट्सु तेष्वाद्यया तन्त्र्या मन्द्रषड्जाभिधानया ।
क्रमेण शुद्धरिषभः शुद्धगांधारकस्तथा ॥ २१ ॥

साधारणाख्यगांधारो गांधारोऽन्तरसंज्ञकः ।
शुद्धमध्यमनामा च वरालीमध्यमस्तथा ॥ २२ ॥

इति स्वराः प्रजायन्ते तन्त्र्या चाथ द्वितीयया ।
मन्द्रपञ्चमनादिन्या षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥ २३ ॥

शुद्धश्च धैवतः शुद्धो निषादश्च ततः परम् ।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ॥ २४ ॥

षड्जर्षभौ च जायन्ते व्यक्तमेते स्वराः क्रमात् ।
मध्यषड्जनिनादिन्या तन्त्र्या चाथ तृतीयया ॥ २५ ॥

सर्वेष्वेतेषु ये जातास्तान्स्वरान्कथयाम्यहम् ।
शुद्धावृषभगांधारौ तथा साधारणाभिधः ॥ २६ ॥

गांधारोऽन्तरसंज्ञश्च शुद्धमध्यम एव च ।
वरालीमध्यमश्चेति जायन्ते क्रमशः स्वराः ॥ २७ ॥

मध्यमध्यमनादिन्या तन्त्र्या चाथ तुरीयया ।
षट्सु पर्वसु चैतेषु स्वरान्समभिदध्महे ॥ २८ ॥

वरालीमध्यमः पूर्वः पञ्चमः शुद्धधैवतः ।
ततः शुद्धनिषादश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ॥ २९ ॥

काकल्याख्यनिषादश्चेत्येते स्युः क्रमशः स्वराः ।
अस्यां तुरीयतन्त्र्यां यः काकली षष्ठपर्वजः ॥ ३० ॥

तदग्रे सप्त पर्वाणि यथायोगं निवेशयेत् ।
तेषां प्रवाले दीर्घाणि त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत् ॥ ३१ ॥

सरिगाख्यास्त्रयस्तत्र प्रजयन्ते स्वराः क्रमात् ।
पीठे ह्रस्वाणि पर्वाणि चत्वारि विनिवेशयेत् ॥ ३२ ॥

एतेषु मपधन्याख्याश्चत्वारः स्युः स्वराः क्रमात् ।
शुद्धमध्यमदं ह्रस्वं पर्व पीठे यदा भवेत् ॥ ३३ ॥

तथा प्रवाले पीठं च वैणिकैर्विनिवेश्यताम् ।
एकं सर्वोत्तरं ह्रस्वं पर्व पीठे निवेशयेत् ॥ ३४ ॥

तत्रातितारषड्जाख्यो द्वाविंशोऽपि स्वरो भवेत् ।
लक्ष्यज्ञैर्गृह्यते सोऽयं रक्तिलाभैकलोभतः ॥ ३५ ॥

शुद्धमेलाख्यवीणायामेतत्पर्वाष्टके पुनः ।
द्वौ षड्जौ पञ्चमश्चेति ध्रुवं पर्वत्रयं सदा ॥ ३६ ॥

अन्यानि पञ्च पर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः ।
क्रमादृिगमधन्याख्यस्वरोत्पादनसिद्धये ॥ ३७ ॥

उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यानि यथायोगं विचक्षणैः ।
सर्वाण्याहृत्य दीर्घाणि नव ह्रस्वानि पञ्च च ॥ ३८ ॥

एषैकरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
अस्यां तुरीयतन्त्र्यां यः काकली षष्ठपर्वजः ॥ ३९ ॥

तदग्रे शुद्धविकृतस्वराणां द्वादशात्मनाम् ।
सिद्ध्यै द्वादश पर्वाणि विनिवेश्यानि वैणिकैः ॥ ४० ॥

अतिताराख्यषड्जार्थं ह्रस्वं चान्यत्त्रयोदशम् ।
तेषु प्रवाले दीर्घाणि पञ्च पर्वाणि विन्यसेत् ॥ ४१ ॥

अष्ट पर्वाणि पीठे तु ह्रस्वानि विनिवेशयेत् ।
अस्यां दीर्घाणि पर्वाणि मिलित्वैकादशाभवन् ॥ ४२ ॥

अष्टौ ह्रस्वानि पर्वाणि समजायन्त तत्र तु ।
तत्सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ॥ ४३ ॥

लक्षितैवं शुधमेलवीणा भेदद्वयान्विता ।
एतस्यामेव वीणायां स्वराणमेकविंशतेः ॥ ४४ ॥

निरूपयामः स्थानानि स्वरांस्त्रेधा विभज्य च ।
तत्रोपरि स्थितानां तु वामे चतसृणामपि ॥ ४५ ॥

आद्यया मन्द्रषड्जाख्यतन्त्र्या तावच्चतुःस्वराः ।
संग्राह्याः षड्जरिषभौ तथा गांधारमध्यमौ ॥ ४६ ॥

पञ्चमाद्या न गृह्यन्ते तस्यां जाता अपि स्वराः ।
मन्द्रपञ्चमनामा यो द्वितीयायां निवेशितः ॥ ४७ ॥

तस्यां त्रयः स्वरा ग्राह्याः पञ्चमो धैवतश्च निः ।
षद्जादयो न गृह्यन्ते जाता पति ततः परम् ॥ ४८ ॥

तदेवं मन्द्रके स्थाने स्वराः सप्त प्रदर्शिताः ।
अथ मध्यस्थानके तु तृतीयायां त्रयः स्वराः ॥ ४९ ॥

तुरीयायां तु चत्वारः सत्येवं स्थानगाः स्वराः ।
तत्र स्युर्मध्यषड्जायां मध्यषड्जादयस्त्रयः ॥ ५० ॥

जाता अपि न गृह्यन्ते तदूर्ध्वं स्थानसिद्धये ।
मध्यमध्यमनादिन्यां तुरीयायामपि स्वराः ॥ ५१ ॥

चत्वार एव गृह्यन्ते मपधन्यभिधाः स्वराः ।
मध्यस्थानगता एवं स्वराः सप्त प्रदर्शिताः ॥ ५२ ॥

तस्यामेव तुरीयायां मध्यस्थाननिषादतः ।
अग्रे षड्जादयः सप्त तारस्थानगताः स्वराः ॥ ५३ ॥

संग्राह्या इति सप्तोक्तास्तारस्थानगताः स्वराः ।
तन्मन्द्रमध्यताराख्यस्थानानां त्रितये स्वराः ॥ ५४ ॥

प्रतिस्थानं सप्तसप्तेत्येकविंशतिरीरिताः ।
द्वाविंशमतिताराख्यं चतुर्थमपि षड्जकम् ॥ ५५ ॥

लक्ष्यज्ञाः परिगृह्णन्ति रक्तिलाभैकलोभतः ।
स्थानप्रसङ्गे बैकाररामो बभ्राम तद्यथा ॥ ५६ ॥

उपरिस्थचतुस्तन्त्रीष्वाद्यायां विनिवेशिते ।
अनुमन्द्राख्यषड्जेऽस्मिन्स्वराः सरिगमाभिधाः ॥ ५७ ॥

चत्वारः समुपादेयास्त्वनुमन्द्राख्यपञ्चमः ।
द्वितीयायां निवेश्योऽत्र पधनीति त्रयः स्वरः ॥ ५८ ॥

ग्राह्यास्ततोऽनुमन्द्राख्यस्थानगाः सप्त दर्शिताः ।
स्वरास्तन्त्र्यां तृतीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥ ५९ ॥

तस्यां सरिगनामानां संगृह्यन्त त्रयः स्वराः ।
तुरीयायां तन्त्रिकायां निवेश्यो मन्द्रमध्यमः ॥ ६० ॥

तस्यां तु मपधन्याख्याः संगृह्यन्ते चतुः स्वराः ।
मन्द्रस्थानस्वराः सप्त तदेवं दर्शिता इति ॥ ६१॥

नैतत्संगच्छते मन्द्रमध्यताराभिधानि हि ।
त्रिस्थानानीति सकलसंगीतिकमतस्थितिः ॥ ६२॥

आद्यद्वितीययोस्तन्त्र्योः स्वराः सप्त त्वयेरिताः ।
अनुमन्द्राभिधे स्थाने तृतीयकतुरीययोः ॥ ६३॥

मन्द्रस्थानगताः सप्त स्वराश्च परिकल्पिताः ।
तत्पुरोवर्तिनः सप्त स्वरास्तावदमी पुनः ॥ ६४॥

मध्यस्थानगताः किं वा तारस्थानगता उत ।
न तावदाद्यस्ताराख्यस्थानभङ्गप्रसङ्गतः ॥ ६५॥

न द्वितीयोऽपि मध्याख्यस्थानाभावे कथं पुनः ।
तारस्थानं प्रजायेतानुपनीतविवाहवत् ॥ ६६॥

तस्मादस्माभिरुक्तैव रीतिः स्थानविभाजने ।
मन्द्रादिष्वनुमन्द्रादिव्यवहारस्तु लौकिकः ॥ ६७॥

गतानुगतिकन्यायाद्भ्रान्तिमात्रविजृम्भितः ।
लक्षितेयं शुद्धमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥ ६८॥

अथोच्यते मध्यमेलवीणाया लक्षणं मया ।
तन्त्र्याद्या चानुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि ॥ ६९॥

द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया यदि तन्त्रिका ॥ ७० ॥

तुरीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
तथा भवेन्मध्यमेलवीणा पार्श्वे त्रितन्त्रिका ॥ ७१ ॥

तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां वक्ष्येऽथ स्वरयोजनम् ।
आद्या टीप्यभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत् ॥ ७२ ॥

द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता ।
तृतीया मध्यषड्जेन संमिता झल्लिकाभिधा ॥ ७३ ॥

इत्येवं मध्यमेलाख्यवादित्रस्वरयोजनम् ।
अथास्याः पर्वसंदेशं वक्ष्ये लक्ष्यैकसंमतम् ॥ ७४ ॥

मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षडस्यामपि विन्यसेत् ।
तन्त्रीचतुष्टये चैवं प्रत्येकं षट्सु पर्वसु ॥ ७५ ॥

ये स्वराः संप्रसूयन्ते क्रमशास्तान्प्रचक्ष्महे ।
आद्यतन्त्र्याऽनुमन्द्राख्यपञ्चमाञ्चितया क्रमात् ॥ ७६ ॥

शुद्धश्च धैवतः शुद्धो निषादश्च ततः परम् ।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ॥ ७७ ॥

षड्जर्षभौ च जायन्ते षट्सु पर्वसु षट् क्रमात् ।
तन्त्र्या द्वितीयया मन्द्रषड्जगर्जितया पुनः ॥ ७८ ॥

शुद्धश्च रिषभः शुद्धगांधाराख्यः स्वरस्ततः ।
साधारणाख्यगांधारो गांधारोऽन्तरसंज्ञकः ॥ ७९ ॥

शुद्धमध्यमनामा च वरालीमध्यमस्ततः ।
क्रमादमी षट् स्वराः स्युः षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥ ८० ॥

मन्द्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ तृतीयया ।
शुधश्च धैवतः शुद्धनिषादश्च ततः परम् ॥ ८१ ॥

कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ।
षड्जः शुद्धर्षभश्चेति स्वरा षट्सु च पर्वसु ॥ ८२ ॥

तन्त्र्या तुरीयया मध्यषड्जगर्जितया पुनः ।
शुद्धश्च रिषभः शुद्धगांधाराख्यः स्वरस्ततः ॥ ८३ ॥

साधारणख्यगांधारो गांधारोऽन्तरसंज्ञकः ।
शुद्धमध्यमनामा च वरालीमध्यमस्ततः ॥ ८४ ॥

एते स्वराः प्रजायन्ते षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥
वरालीमध्यमस्याग्रे त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत् ॥ ८५ ॥

पर्वसु त्रिषु चैतेषु तन्त्र्या तावत्तुरीयया ।
क्रमेण संप्रसूयन्ते पधनीति त्रयः स्वराः ॥ ८६ ॥

तदूर्ध्वं सप्त पर्वाणि विनिवेश्यानि तेष्वथ ।
आद्यं तु दीर्घपर्वं स्यात्प्रवाले तारषड्जकम् ॥ ८७ ॥

रिगादिषट्स्वरोत्पत्त्यै ह्रस्वपर्वाणि षट् पुनः ।
पीठे संवेशनीयानि तदग्रे पर्व सप्तमम् ॥ ८८ ॥

अतितारारव्यषड्जस्य स्थितये विनिवेशयेत् ।
शुद्धर्षभकरं ह्रस्वं पर्व पीठे यदा भवेत् ॥ ८९ ॥

तथा प्रवाले पीठं च वैणिकैर्विनिवेश्यताम् ।
मेरोः परस्ताद्यत्पर्व सप्तमं पञ्चमाभिधम् ॥ ९० ॥

अनेन सह जातानि पर्वाण्येकादश क्रमात् ।
एतेषु तारषड्जातितारषड्जाख्यपर्वणी ॥ ९१ ॥

द्वे पर्वणी पञ्चमयोश्चत्वारि स्युर्ध्रुवाणि हि ।
अन्यानि सप्त पर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः ॥ ९२ ॥

उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यनि सकलस्वरसिद्धये ।
अस्यां दीर्घाणि पर्वाणि दश ह्रस्वानि सप्त च ॥ ९३ ॥

एषैकरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
प्रवाले दीर्घपर्वाणि वेश्यानि द्वादश क्रमात् ॥ ९४ ॥

एकादश ह्रस्वपर्वाण्यथ पीठे निवेशयेत् ।
सर्वस्थानेषु सकलस्वराणां सिद्धये यदि ॥ ९५ ॥

तत्सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
न कैशिकीनिषदोऽस्यामस्ति पीठस्थपर्वसु ॥ ९६ ॥

वादयन्ति हि तत्स्थाने काकलीमेव वैणिकाः ।
पीठेऽपि केचित्कैशिक्याः पर्व ह्रस्वं प्रकुर्वते ॥ ९७ ॥

पीठे द्वादश पर्वाणि तेन जातानि तन्मते ।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा भेदद्वयान्विता ॥ ९८ ॥

एतस्यामपि वीणायां स्वराणामेकविंशतेः ।
शुद्धायामिव मन्द्रादिस्थाननीतिविनिश्चयः ॥ ९९ ॥

प्रथमादिषु तन्त्रीषु तद्वदित्येव निश्चयः ।
तन्त्रीराद्याऽनुमन्द्राख्यपञ्चमेन समन्विता ॥ १०० ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां तिस्रः स्थानविभाजने ।
वरास्तद्रक्तिलाभाय तां निबध्नन्ति वैणिकाः ॥ १०१ ॥

मन्द्रषड्जादिकास्वेव तन्त्रिकासु तिसृष्वतः ।
स्वरान्स्थानविभागेन दर्शयाम्येकविंशतिम् ॥ १०२ ॥

तत्र तन्त्र्यां द्वितीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ।
तस्यां ग्राह्याः सरिगमाश्चत्वारो न पधादयः ॥ १०३ ।

मन्द्रपञ्चमनामा यस्तृतीयायां निवेशितः ।
तस्यां पधनिनामानो ग्राह्या न सरिगादयः ॥ १०४ ॥

मन्द्रस्थानस्वराः सप्त तदेवं संप्रदर्शिताः ।
मध्यषड्जसमेतायां तुर्यतन्त्र्यामथ स्वराः ॥ १०५ ॥

सप्त ग्राह्याः सरिगमपधनीति क्रमादमी ।
मध्यस्थानगता एते सप्त संदर्शिताः स्वराः ॥ १०६ ॥

प्रवालस्थान्तिमस्थूलपर्वप्रभृतिषु स्वराः ।
ग्राह्याः षड्जादयः सप्त पीठस्तद्ह्रस्वपर्वसु ॥ १०७ ॥

तारस्थानगता एवं स्वराः सप्त निदर्शिताः ।
एकविंशतिरित्युक्ताः स्वराः स्थानत्रये स्फुटम् ॥ १०८ ॥

एतेषु मन्द्रषड्जस्य ये स्वराः स्युरधस्तनाः ।
तेऽनुमन्द्राभिधस्थानस्वरा इति विनिर्णयः ॥ १०९ ॥

येऽतितारस्थषड्जस्य स्वरस्याग्रे व्यवस्थिताः ।
तेऽतितारस्वरा ज्ञेया इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ११० ॥

अत्रापि स्थानगणने रामो बभ्राम तद्यथा ।
तन्त्रीराद्याऽनुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि ॥ १११ ॥

द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका संयुता यदि ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया तन्त्रिका यदि ॥ ११२ ॥

तुरीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
तदा भवेन्मध्यमेलवीणेत्येतदसंगतम् ॥ ११३ ॥

दिवीयायां तन्त्रिकायां मन्द्रषड्जो निवेशितः ।
पुनः कथं तुरीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥ ११४ ॥

उच्चोच्चतरनादिन्यश्चतस्रः खलु तन्त्रिकाः ।
द्वितीयतुर्ययोस्तासु द्वयोस्तन्त्रिकयोरपि ॥ ११५ ॥

मन्द्रषड्जाभिधस्यैकस्वरस्य विनिवेशनम् ।
अयुक्तमिति नैतत्किं पशुपालोऽपि बुध्यते ॥ ११६ ॥

तस्मादस्माभिरुक्तेन वर्त्मनैव विचक्षणैः ।
ज्ञातव्यं मध्यमेलायां तन्त्रीषु स्वरयोजनम् ॥ ११७ ॥

स्थानत्रयस्वराश्चोक्तवर्त्मना त्वेकविंशतिः ।
एकविंशतिसंख्याकस्वरेष्वेतेषु वादकैः ॥ ११८ ॥

गायकैश्च चतुर्दण्ड्यां ग्राह्याः सप्तदशैव तु ।
तदा हि वादकाः सप्त मध्यस्थानगतान्स्वरान् ॥ ११९ ॥

तारस्थानगतान्सप्त षड्जमप्यतितारगम् ।
धनी च मन्द्रस्थानस्थावेवं सप्तदश स्वरान् ॥ १२० ॥

समादाय चतुर्दण्डीवादनं कुर्वतेऽखिलाः ।
अयं च सारणीमार्गो वैणिकैः परिकल्पितः ॥ १२१ ॥

मध्यस्थानस्थयोर्धन्योर्मध्ये त्वन्यतरः स्वरः ।
गृह्यते सारणीमार्गे चतुर्दण्डीप्रसिद्धये ॥ १२२ ॥

प्रायशस्तेन संजाताः षोडशैव स्वराः खलु ।
तथाऽपि मन्द्रस्थानस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥ १२३ ॥

क्वचित्क्वचिदुपादानात्स्वराः सप्तदशेरिताः ।
गायकास्तु स्वरान्सप्त मन्द्रस्थानसमुद्भवान् ॥ १२४ ॥

मध्यस्थानस्वरान्सप्त तारषड्जं तथा परम् ।
धनी चैवानुमन्द्रस्थावेवं सप्तदश स्वरान् ॥ १२५ ॥

समादाय चतुर्दण्डीगानं सर्वेऽपि कुर्वते ।
अत्रापि चानुमन्द्रस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥ १२६ ॥

सारणीमार्गसंबन्धी स्वरोऽन्यतर ईरितः ।
क्वाचित्कतामभिप्रेत्य स्वराः सप्तदशेरिताः ॥ १२७ ॥

एतेषामग्रतो ये स्युः स्वरा ये चाप्यधस्तनाः ।
क्वचित्गीतप्रबन्धादौ दृश्यन्ते ते स्वराः खलु ॥ १२८ ॥

तत्पुनः संप्रदायज्ञैस्तानप्पाद्यैरनादृतम् ।
यद्येवं मध्यताराख्यस्थानगैरेव तु स्वरैः ॥ १२९ ॥

निर्वाहः स्याच्चतुर्दण्ड्यां मन्द्रस्थानं वृथा भवेत् ।
इत्याशङ्क्यैव मन्द्राख्यस्थानसाफल्यसिद्धये ॥ १३० ॥

पङ्क्तसारणिमार्गोऽयं वैणिकैः परिगृह्यते ।
पङ्क्तसारणिमार्गस्तु लक्ष्यतामिति चेच्छृणु ॥ १३१ ॥

शुद्धमेलाख्यवीणायां पङ्क्तसारणिवर्त्मनि ।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन तान्स्वरनभिदध्महे ॥ १३२ ॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ ।
आद्यतन्त्र्या ग्रहीतव्याः स्वराः सरिगमाभिधाः ॥ १३३ ॥

चत्वार एव षड्जाद्याः पञ्चमादिर्न गृह्यते ।
पङ्क्तसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्याऽऽद्यया पुनः ॥ १३४ ॥

विकल्पेन ग्रहीतव्यः पञ्चमः शुद्धधैवतः ।
अथ द्वितीयया मन्द्रपञ्चमस्वरयुक्तया ॥ १३५ ॥

ग्राह्याः पधनिनामानः स्वरा च सरिगादयः ।
पङ्क्तसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या द्वितीयया ॥ १३६ ॥

उपादेया विकल्पेन मध्यस्थानसमुद्भवाः ।
षड्जः शुद्धर्षभश्चैव शुद्धगांधार इत्यपि ॥ १३७ ॥

तन्त्र्या तृतीयया चाथ मध्यषड्जेन युक्तया ।
मध्यस्थानस्वराणां तु गणने सरिगाभिधाः ॥ १३८ ॥

त्रय एव स्वरा ग्राह्या न पुनर्मध्यमादयः ।
पङ्क्तसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या तृतीयया ॥ १३९ ॥

शुद्धमध्यमसंज्ञश्च वरालीमध्यमस्तथा ।
पञ्चमश्चेति संग्राह्या विकल्पेन त्रयः स्वराः ॥ १४० ॥

मध्यस्थानसमुद्भूता इत्यस्माभिर्विनिश्चितम् ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां पङ्क्तसारणिवर्त्मनि ॥ १४१ ॥

निर्वाहकाश्चतुर्दण्ड्याः स्वराः पञ्चदशैव तु ।
अनुमन्द्रस्तयोर्धन्योः स्थाने स्यान्मध्यषड्जकः ॥१४२॥

इत्येवं शुद्धमेलायां पङ्कसारणिवादने ।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन स्वरास्ते संप्रदर्शिताः ॥१४३॥

अथातो मध्यमेलाख्यवीणायामभिदध्महे ।
वादने पङ्कसारण्या ये स्वरास्तान्विकल्पितान् ॥१४४॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ ।
आद्यतन्त्रिकया ग्राह्याः स्वराः सरिगमाभिधाः ॥१४५॥

चत्वार एव न पुनः पञ्चमाद्यास्तदुद्भवाः ।
पङ्कसारणिमार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः ॥१४६॥

मन्द्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ द्वितीयया ।
पधनीति स्वरा ग्राह्यास्त्रयो न सरिगादयः ॥१४७॥

पङ्कसारणिमार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः ॥
ततश्च मध्यमेलायां पङ्कसारणिवर्त्मनि ॥१४८॥

ग्राह्या मन्द्रस्वराः सप्त सप्त मध्यस्वरास्तथा ।
तरषड्जोऽनुमन्द्रस्थौ धनी सप्तदश स्वराः ॥१४९॥

गृह्यन्ते पङ्कसारण्यां गाने दण्ड्यामिव स्फुटम् ।
कर्णाटान्ध्रतुरुष्कादिपदगानेषु संग्रहम् ॥१५०॥

तारस्थानरिगादीनां कुर्वते खलु गायकाः ।
गाने च वादने चैव स्वराणामेकविंशतेः ॥१५१॥

विनियोगप्रकारस्तु विविच्य परिदर्शितः ।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥१५२॥

ततोऽनु रघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूप्यते ।
तल्लक्षणं तु संगीतसुधानिधिरिति श्रुते ॥१५३॥

चेव्वयाच्युतभूपालरघुनाथनृपाङ्किते ।
अस्मत्तातकृते ग्रन्थे प्रोक्तं श्लोकाल्ँल्लिखामि तान् ॥१५४॥

“पूर्वोक्तवीणाद्वय एव मध्य-
मेलाख्यवीणा खलु या च तस्याम् ।
तन्त्रीसमेतश्रुतिपञ्चमां च
तथैव मन्द्रस्थितपञ्चमां च ॥

तदाऽऽद्यतन्त्रीमपि पञ्चमेना-
नुमन्द्रपूर्वेण विराजमानाम् ।
विधाय तिस्रोऽपि समाननादा-
स्तन्त्रीः सहाधस्तनमध्यमेन ॥

आद्यं स्वरं पञ्चममेव कृत्वा
वाद्येत वीणा यदि वैणिकेन ।

एषाऽच्युतश्रीरघुनाथभूप-
मेलाख्यवीणा कथिता तृतीया ॥”

आद्यं स्वरं पञ्चममित्यस्यार्थः कथ्यते मया ।
मध्यमेलाख्यवीणास्थं मध्यषड्जाभिधं स्वरम् ॥१५५॥

आद्यं केवलसारिण्या जातं कृत्वाऽथ पञ्चमम् ।
वादयेत तथा मध्यमेलवीणास्थमध्यमः ॥१५६॥

रघुनाथेन्द्रवीणायां षड्जः संपद्यते ततः ।
तथाऽपि वादनं कुर्युर्वीणायां वैणिका इति ॥१५७॥

यत्सर्वरागमेलैकरागमेलेति चेरितम् ।
द्वैविध्यं मध्यमेलायामस्यामपि तदूह्यताम् ॥१५८॥

तदेवं रघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूपिता ।
एवं त्रिविधवीणानां स्वरूपं च निरूपितम् ॥१५९॥

अथास्मत्कल्पितं वीणाद्वयं संदर्शयामहे ।
निरूपितायां वीणायामुपरि द्वे प्रसारयेत् ॥१६०॥

तन्त्रिके पित्तलमयी त्वाद्या लोहमयी परा ।
आद्यायां तन्त्रिकायां तु मन्द्रषड्जं प्रयोजयेत् ॥१६२॥

तस्यां सरिगनामानः संगृह्यन्ते त्रयः स्वराः ।
तन्त्रिकायां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रमध्यमम् ॥१६२॥

तन्त्रीरियं द्वितीयैव शिष्टैस्त्रिस्थानपर्वभिः ।
योजनीया भवेन्मन्द्रवरालीमध्यमादिभिः ॥ १६३ ॥

एषा द्वितन्त्रिका वीणा वेङ्कटाध्वरिकल्पिता ।
एकतन्त्र्याख्यवीणायां यादृशं पूर्वमीरितम् ॥ १६४ ॥

परिमाणं प्रवालस्य तादृशं चात्र कीर्तितम् ।
पूर्ववच्छ्रुतितन्त्रीषु स्वरसंयोजनादिकम् ॥ १६५ ॥

अस्यमेव द्वितन्त्र्याख्यवीणायामुपरिस्थयोः ।
तन्त्र्योः प्रथमतन्त्र्यां हि मन्द्रषड्जो निवेशितः ॥ १६६ ॥

तस्यां सरिगमाभिख्याञ्शृणुयाम चतुःस्वरान् ।
तन्त्रिकायां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रपञ्चमम्॥ १६७ ॥।

द्रष्टव्यमवशिष्टं तु पूर्ववत्सर्वमत्र च ।
द्वितन्त्रिका च वीणैवं वेङ्कटाध्वरिकल्पिता ॥ १६८ ॥

तदेवमेकतन्त्र्येका द्वितन्त्र्यौ द्वे ततः परम् ।
शुद्धमेलाह्वयैकाऽथ मध्यमेलाभिधा परा । १६९ ॥

तृतीया रघुनाथेन्द्रमेलाख्या परिकीर्तिता ।
आहत्य षड्विधा वीणा जाता सामन्यतः पुनः ॥ १७० ॥

तत्सर्वरागमेलैकरागमेलत्वभेदतः ।
प्रत्येकं द्विविधा तस्माद्वीणा द्वादश कीर्तिताः ॥ १७१ ॥

एकतन्त्रीद्वितन्त्र्यादिव्यवहारस्त्वसौ पुनः ।
ऊर्ध्वतन्त्रीरपेक्ष्यैव न तिस्रः श्रुतितन्त्रिकाः ॥ १७२ ॥

द्वादशेति कथं भेदाः स्फुटं निर्धार्यते त्वया ।
शुद्धमेलामध्यमेलारघुनाथेन्द्रमेलकाः ॥ १७३ ॥

इति वीणात्रयेऽप्यस्मिन्मन्द्रपञ्चमसंगताः ।
तन्त्रिकाः सन्ति यास्तिस्रस्तासु मध्यस्थमध्यमाम् ॥ १७४ ॥

निवेश्य वीणात्रितयं शक्यं कल्पयितुं पुनः ।
तिसृणामपि वीणानं भवेद्भेदत्रयं पुनः ।१७५ ॥

सर्वरागैकरागत्वभेदस्यैवाथ योजने ।
षड् वीणाः साकमेताभिर्भवन्त्यष्टादशेति चेत् ॥ १७६ ॥

सत्यमेवं भवन्त्येताः षड् वीणाः स्युर्न रक्तिदाः ।
ततो वीणा द्वादशैवेत्यस्माकं जयदुन्दुभिः ॥ १७७ ॥

द्वादशस्वपि वीणासु भिद्यन्ते याः खलूपरि ।
तन्त्रिकास्तासु सर्वासु चतुःश्रुतिकतां गताः ॥ १७८ ॥।

निवेश्यन्ते स्वराः षड्जशुद्धमध्यमपञ्चमाः ।
नापरे संभवन्त्यर्हा विनिवेशयितुं स्वराः ।
तथात्वे नैव लभ्येत स्थानत्रितयसंभवः ॥ १७९ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्डीप्रकाशिकायामाद्यं
वीणाप्रकरणं संपूर्णम् ।

द्वितीयं श्रुतिप्रकरणम् ।

आद्यप्रकरणे वीणां सप्रपञ्चं निरूपिता ।
तत्तन्त्रीषु निरूप्यन्ते श्रुतयोऽथ विभागशः ॥ १ ॥

श्रुतिर्नाम भवेन्नादविशेषः स्वरकारणम् ।
ननु नास्ति स्वरश्रुत्योर्भेदो नादैकरूपयोः ॥ २ ॥

विद्यते परिणामत्वपरिणामित्वसंभवः ।
अस्ति भेदस्तयोर्यद्वत्स्वर्णटङ्ककिरीटयोः ॥ ३ ॥

द्वाविंशतिरिरिति प्रोक्ताः श्रुतयो भरतादिभिः ।
ताश्च वीणाप्रसिद्देषु सुस्पष्टं विभजामहे ॥ ४ ॥

स्वरेषु शुद्धविकृतभेदाभ्यां द्वादशात्मसु ।
तथा हि शुद्धरिषभे श्रुतयस्तिस्र ईरिताः ॥ ५ ॥

ततोऽपि शुद्धगांधारे श्रुती द्वे समुदाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः शुद्धमध्यमे समुदाहृताः ॥ ६ ॥

स्यात्साधारणगांधारस्तस्याद्यां श्रुतिमाश्रितः ।
तस्यैव समुपादाय द्वितीयकतृतीयके ॥ ७ ॥

श्रुतौ द्विश्रुतिकः प्रोक्तो गांधारोऽन्तरनामकः ।
दत्वा साधारणाख्याय गांधारायादिमां श्रुतिम् ॥ ८ ॥

द्वितीयां च तृतीयां चान्तरगांधरसंज्ञिने ।
तत्रैकश्रुतिको जातो मध्यमोऽयं चतुःश्रुतिः ॥ ९ ॥

चतस्रः श्रुतयः प्रोक्ताः पञ्चमे गीतवेदिभिः ।
आदायाद्यां द्वितीयां च तृतीयामपि तच्छ्रुतिम् ॥ १० ॥

वरालीमध्यमः प्रोक्तः श्रुतित्रयसमन्वितः ।
वरलीमध्यमाय त्रिश्रुतिर्दत्वा तु पञ्चमः ॥ ११ ॥

श्रुत्यैकया युतो जातो भवन्नपि चतुःश्रुतिः ।
तिस्रः संगीतिकैः प्रोक्ताः श्रुतयः शुद्धधैवते ॥ १२ ॥

स्वरे शुद्धनिषादाख्ये द्वे श्रुती समुदाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः षड्जे तस्यादायादिमां श्रुतिम् ॥ १३ ॥

कैशिक्याख्यनिषादोऽयमेकश्रुतिरुदाहृतः ।
द्वितीयकतृतीयाभ्यं तच्छ्रुतिभ्यां समन्वितः ॥ १४ ॥

काकल्याख्यनिषादोऽयं द्विश्रुतिः कथ्यते बुधैः ।
तत्कैशिकनिषादाय श्रुतिमेकां श्रुतिद्वयीम् ॥ १५ ॥

काकल्यै च प्रदायास्ते षड्ज एकश्रुतिः स्वयम् ।
द्वाविंशतिर्विभज्यैवं श्रुतयो दर्शिता मया ॥ १६ ॥

ता एताः श्रुतिवीणायां प्रकाशन्ते पृथक्तया ।
श्रुतिवीणाप्रकारस्तु वर्ण्यतामिति चेत्तथा ॥ १७ ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां तत्स्वरूपं निरूप्यते ।
विहाय शुधमेलाख्यां वीणां किमिति कथ्यते ॥ १८ ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणेति तच्छृणु ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ १९ ॥

मन्द्रस्थानेऽथ वा मध्ये तारस्थानेऽथ वा भवेत् ।
न तावन्मन्द्रके स्थाने श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ २० ॥

युज्यते तत्र सकलस्वराणामप्यसंभवात् ।
न ह्येकतन्त्र्युपारूढा दृश्यन्ते द्वादश स्वराः ॥ २१ ।

शुद्धमेलाख्यवीणायां मन्द्रस्थानेऽत एव हि ।
मध्यस्थानेऽपि युक्तं न श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ २२ ॥

तारस्थाने त्वेकतन्त्र्यारूढाः स्युर्द्वादश स्वराः ।
तथाऽपि पर्वणां तत्र क्षेत्रसंकोचतः पुनः ॥ २३ ॥

नावकाशोऽस्ति तन्मध्ये श्रुतियोजकपर्वणाम् ।
तदेवं शुद्धमेलायां श्रुतिवीणाऽतिदुर्घटा ॥ २४ ॥

तथैव रघुनथेन्द्रवीणायामपि दुर्घटा ।
परं तु मध्यमेलाख्यवीणायां सुगमा भवेत् ॥ २५ ॥

श्रुतिवीणा ततोऽस्माभिस्तस्यामेव प्रदर्श्यते ।
मध्यमेलाख्यवीणायां मध्यस्थानस्थपर्वसु ॥ २६ ॥

द्वादशस्वपि चैतेषु श्रुतिव्यञ्जकपर्वणाम् ।
विनिवेशक्रमं ब्रूमः श्रुतिभेदैकबोधकम् ॥ २७ ॥

मेरूपकण्ठगं शुद्धर्षभक्षेत्रान्तरं त्रिधा ।
विभज्यर्षभपर्वादौ दृश्यमानं विनाऽन्तरे ॥ २८ ॥

पर्वद्वयनिवेशे स्युस्तिस्रोऽपि श्रुतयः स्फुटाः ।
शुद्धर्षभे तथा शुद्धगांधारक्षेत्रकं द्विधा ॥ २९ ॥

विभज्याथ यथावस्थं पर्वं गांधारभासकम् ।
व्यपेक्ष्य मध्ये पर्वैकं यदा परिनिवेश्यत ॥ ३० ॥

गांधारस्य तदानीं स्याच्छ्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ।
मध्यमस्य स्वरस्योक्ताश्चतस्रः श्रुतयः स्फुटाः ॥ ३१ ॥

तत्र सादारणे स्पष्टा गांधारे श्रुतिरेकिका ।
अन्तराख्यानगांधारक्षेत्रं द्वेधा विभज्य तु ॥ ३२ ॥

एकस्य पर्वणो मध्ये तयोर्यदि निवेशनम् ।
जायतेऽन्तरगांधारे श्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ॥ ३३ ॥

मध्यमे श्रुतिरेकेति स्पष्टं श्रुतिचतुष्टयम् ।
चतुःश्रुतिः पञ्चमोऽस्य श्रुतित्रयमुपाश्रितः ॥ ३४ ।

वरालीमध्यमः पूर्वमाख्यातं खलु तद्यथा ।
वरालीमध्यमं त्रेधा विभज्याथ यथास्थितम् ॥ ३५ ॥

वरालीमध्यमं पर्व व्यपेक्ष्य तु तदन्तरे ।
पर्वद्वयनिवेशे स्याच्छ्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ॥ ३६ ॥

श्रुतिरेका स्फुटा स्वस्मिन्मिलित्वा तेन पञ्चमे ।
चतस्रः श्रुतयः स्पष्टा धैवतस्त्रिश्रुतिर्यथा ॥ ३७ ॥

विभाज्य त्रिविधं शुद्धधैवतक्षेत्रमप्यथ ।
दृग्गोचरीभवच्छुद्धधैवतद्योति पर्व तत् ॥ ३८ ॥

द्वित्वा पर्वद्वयन्यासे श्रुतित्रयमतिस्फुटम् ।
क्षेत्रं शुद्धनिषादस्य विभज्य द्विविधं तथा ॥ ३९ ॥

दृष्टं शुद्धनिषादस्य पर्व हित्वा तदन्तरे ।
यद्येवं पर्व तर्हि स्याच्छ्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ॥ ४० ॥

चतस्रः श्रुतयः षड्जे प्रागुक्ताः खलु तद्यथा ।
कैशिक्याख्यनिषादे हि तस्यैका दृश्यते श्रुतिः ॥ ४१ ॥

काकल्याख्यनिषादं तु द्वेधाकृत्य तदन्तरे ।
जायते पर्वविन्यासे स्पष्टं तस्य श्रुतिद्वयम् ॥ ४२ ॥

स्वस्यैका श्रुतिराहत्य षड्जे श्रुतिचतुष्टयम् ।
इत्येवं मध्यमेलायां श्रुतिवीणाप्रकारतः ॥ ४३ ॥

द्वाविंशतिश्रुतीनां च विभागक्रम ईरितः ।
नन्वाद्यं षड्जमुत्सृज्य रिषभादितया त्वया॥ ४४ ॥

किमर्तं श्रुतिवीणार्थं पर्वन्यासः प्रदर्शितः ।
उच्यते नास्ति षड्जस्य पर्व यस्मादयं पुनः ॥ ४५ ॥

जातः केवलसारण्या पर्वस्पर्शनमन्तरा ।
न शक्याः श्रुतयो बोद्धुं स्वरे पर्वविनाकृते ॥ ४६ ॥

ज्ञेयास्ताः खलु पर्वान्तः श्रुतिपर्वनिवेशनात् ।
तस्मादाद्यमपि त्यक्त्वा षड्जं पर्वविवर्जितम् ॥ ४७ ॥

रिषभादितया प्रोक्तं श्रुतिपर्वनिवेशनम् ।
यदि षड्जादिमत्वेन श्रुतिवीणाप्रदर्शनम् ॥ ४८ ॥

अपेक्षितं स्यात्कस्यापि तदुपायः प्रकाश्यते ।
मध्यमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणाप्रकाशनम् ॥ ४९ ॥

कर्तुं षड्जादिमत्वेन ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ।
न ह्येकतन्त्र्युपारूढाः स्वरा द्वादश मन्द्रके ॥ ५० ॥

स्थाने स्युर्मध्यमेलायां तारस्थाने तु यद्यपि ।
सन्त्येकतन्त्र्युपारूढाः स्वराः सर्वेऽपि किं पुनः ॥ ५१ ॥

तत्रत्यपर्वणां तावत्क्षेत्रसंकोचतः पुनः ।
नावकाशोऽस्ति तन्मध्ये श्रुतिज्ञापकपर्वणाम् ॥ ५२ ॥

रिषभादितया तस्माद्दीर्घेषु द्वादशस्वपि ।
पर्वसु श्रुतिवीणेयं वेङ्कटाध्वरिणेरिता ॥ ५३ ॥

ततः षड्जादिमत्वेन श्रुतिवीणाप्रकाशनम् ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां तारस्थाने कथंचन ॥ ५४ ॥

तारषड्जादिमत्वेन तदाद्यश्रुतिशालिनम् ।
आरभ्य कैशिकीसंज्ञनिषादं द्वादशस्वपि ॥ ५५ ॥

स्वरेषु पूर्वमित्येव श्रुतिपर्वाणि विन्यसेत् ।
अत्रापि क्षेत्रसंकोचान्मह्यमेतन्न रोचते ॥ ५६ ॥

भासते श्रुतिरित्यादि स्वरालीत्रिपुटादिषु ।
अहमेव श्रुतिर्वेदेत्याह गोपालनायकः ।
अद्यप्रभृति ताः सर्वे श्रुतीर्जानन्तु पण्डिताः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्दीप्रकाशिकायां
द्वितीयं श्रुतिप्रकरणं संपूर्णम् ।

तृतीयं स्वरप्रकरणम् ।

द्वितीयस्मिन्प्रकरणे श्रुतयः समुदारिताः ।
अथेदानीं निरूप्यन्ते स्वराः श्रुतिसमुद्भवाः ॥ १ ॥

तत्र शुद्धस्वराः सप्त मुखारीमात्रभासकाः ।
चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ २ ॥

द्वे द्वे निषादगांधारौ त्रिस्त्री रिषभधैवतौ ।
इत्येवं भरतश्लोकसंख्यातश्रुतिशालिनः ॥ ३ ॥

विकृतास्तु स्वराः पञ्चेत्यस्माभिरवधार्यते ।
रत्नाकरे तु निःशङ्को विकृतान्द्वादश स्वरान् ॥ ४ ॥

अब्रवीत्केचन पुनः सप्ताहुर्विकृतस्वरान् ।
सर्वमेतत्समालोच्य लक्ष्यमार्गानुसारतः ॥ ५ ॥

स्वराः पञ्चैव विकृता इति राद्धान्तितं मया ।
तांश्च पञ्च स्वरान्सम्यग्विविच्य व्याहरामहे ॥ ६ ॥

साधारणश्च गांधारो गांधारश्चान्तराभिधः ।
द्वौ तौ च मध्यमक्षेत्रसंभूतौ विकृतस्वरौ ॥ ७ ॥

वरालीमध्यमश्चैकः पञ्चमक्षेत्रसंभवः ।
षड्जक्षेत्रसमुद्भूतौ कैशिकीकाकलीस्वरौ ॥ ८ ॥

एवमेते स्वराः पञ्च विकृता इति निर्णयः ।
आहत्य शुद्धविकृताः स्वरा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥

स्वरेषु द्वादशस्वेषु केषामप्येकरूपता ।
द्वैरूप्यमपि केषांचित्केषांचित्तु त्रिरूपता ॥ १० ॥

तथा हि शुद्धरिषभशुद्धधैवतयोः पुनः ॥
त्रित्रिश्रुत्येकभावेन सर्वदाऽप्येकरूपता ॥ ११ ॥

यदा तु शुद्धगांधारो गांधारत्वं प्रपद्यते ।
तदा द्विश्रुतिको ज्ञेयो मुखारीरागके यथा ॥ १२ ॥

यदा स एव जायेत रिषभस्तु तदा पुनः ।
पञ्चश्रुतिरिरिति ज्ञेयः श्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ॥ १३ ॥

एवं शुद्धनिषादस्य निषादत्वं यदा भवेत् ।
तदा द्विश्रुतिकत्वं स्यान्मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ १४ ॥

स एव यदि जायेत धैवतस्तु तदा पुनः ।
पञ्चश्रुतिरिरिति ज्ञेयः शंकराभरणे यथा ॥ १५ ॥

तदेवं शुद्धगांधारनिषादौ द्वौ निरूपिणौ ।
साधारणाख्यगांधारः शुद्धर्षभयुतो यदि ॥ १६ ॥

तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयो भूपालोऽत्र निदर्शनम् ।
तत्रैव पञ्चश्रुतिना रिषभेणान्वयो यदि ॥ १७ ॥

तदैकश्रुतिता ज्ञेया श्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ।
यदा रिषभसंज्ञोऽयं तदा षट्श्रुतिको भवेत् ॥ १८ ॥

अत्रोदाहरणं नाट एवमस्य त्रिरूपता ।
कैशिक्याख्यनिषादस्य शुद्धधैवतसंगमे ॥ १९ ॥

त्रिश्रुतित्वमिति ज्ञेयं भैरव्यत्र निदर्शनम् ।
तस्यैव पञ्चश्रुतिकधैवतेनान्वयो यदि ॥ २० ॥

तदैकश्रुतिकत्वं स्याच्छ्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ।
स एव धैवतश्चेत्स्यात्षट्श्रुतिर्नाटके यथा ॥ २१ ॥

इति साधारणाख्यानो गांधारः कैशिकाभिधः ।
निषादश्चेत्युभावेतौ त्रित्रिरूपाविति स्थितिः ॥ २२ ॥

गांधारस्यान्तराख्यस्य यदा शुद्धर्षभान्वयः ।
तदा पञ्चश्रुतित्वं स्याद्रागे गौलादिके यथा ॥ २३ ॥

तस्यैव पञ्चश्रुतिकरिषभेणान्वयो यदा ।
तदा त्रिश्रुतिकत्वं स्याच्छंकराभरणे यथा ॥ २४ ॥

स एव द्विश्रुतिर्ज्ञेयः षट्श्रुत्यृषभसंगमे ।
यथा नाटाभिधे राग इति तस्य त्रिरूपता ॥ २५ ॥

काकल्याख्यनिषादस्य शुद्धधैवतसंगमे ।
पञ्चश्रुतिकता ज्ञेया यथा गौलादिके पुनः ।२६ ॥

स एव पञ्चश्रुतिकधैवतेनान्वितो यदि ।
तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयः शंकरभरणे यथा॥ २७॥

तस्यैव धैवतेन स्याद्यदि षट्श्रुतिनाऽन्वयः ।
तदा द्विश्रुतिकत्वं स्याद्रागे नाटाभिधे यथा ॥ २८॥

इत्यन्तराख्यगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ॥
प्रत्येकं त्रित्रिरूपत्वमस्माभिरूपवर्णितम् ॥ २९॥

यदा तु मध्यमः शुद्धः शुद्धगांधारसंगतः ।
तदा चतुःश्रुतिर्ज्ञेयो मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ३०॥

साधारणाख्यगांधारसंयुक्तश्चेत्स एव हि।
तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयो रागे श्रीरागके यथा ॥ ३१॥

स एवान्तरगांधारयोगे त्वेकश्रुतिर्भवेत् ।
गौलादिषु यथा रागेष्वित्येतस्य त्रिरूपता ॥ ३२॥

एवं षड्जस्य शुद्धेन निषादेन सहान्वये ।
चतुःश्रुतिकता ज्ञेया मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ३३॥

स एव कैशिकीनामनिषादेनान्वितो यदि ।
तदा त्रिश्रुतिरित्यत्र श्रीरागः स्यान्निदर्शनम् ॥ ३४॥

तस्यैव काकलीनाम्ना निषादेनान्वयो यदि ।
तदैकश्रुतिकत्वं स्याद्रागे गौलादिके यथा ॥ ३५॥

इत्युक्तं त्रित्रिरूपत्वं शुद्धमध्यमषड्जयोः ।
वरालीमध्यमस्याथ शुद्धगांधारसंगमे ॥ ३६ ॥

सप्तश्रुतित्वमित्यर्थे वराल्येव निदर्शनम् ।
तस्य साधारणाख्येन गांधारेण यदाऽन्वयः ॥ ३७ ॥

तदा षट्श्रुतिता पन्तुवराल्यादिषु दृश्यते ।
स एवान्तरगांधारसंबन्धी चेच्छतुःश्रुतिः ॥ ३८ ॥

अत्रोदाहरणं रागः शुद्धरामक्रियाभिधः ।
वरालीमध्यमस्यैवं त्रैरूप्यमुपपादितम् ॥ ३९ ॥

यदा तु पञ्चमः शुद्धमध्यमेन समन्वितः ।
तदा चतुःश्रुतिर्ज्ञेयो मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ४० ॥

स एवैकश्रुतिर्युक्तो वरालीमध्यमेन चेत् ।
इति द्वैरूप्यमस्माभिः पञ्चमस्य प्रकल्पितम् ॥ ४१ ॥

तदेवं शुद्धरिषभशुद्धधैवतयोः पृथक् ।
एकैकरूपता शुद्धगांधारकनिषादयोः ॥ ४२ ॥

तथैव पञ्चमस्यापि द्वैरूप्यं पृथगीरितम् ।
साधारणाख्यगांधारकैशिक्याख्यनिषादयोः ॥ ४३ ॥

अन्तराभिधगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ।
मध्यमस्यापि षड्जस्य वरालीमध्यमस्य च ॥ ४४ ॥

प्रत्येकं त्रित्रिरूपत्वमस्माभिरूपवर्णितम् ।
नन्वेतदेकरूपादिवर्णने किं फलं तव ॥ ४५॥

चतुश्चतुरितिश्लोकपर्यालोचनया यतः ।
मुखारिमेलमात्रस्थाः शुद्धाः सर्वे स्वराः स्थिताः ॥ ४६॥

न तु तद्व्यतिरिक्तानां मेलानामेकसप्ततौ ।
प्रतिमेलं च नियताः सप्तस्वरगता अपि ॥ ४७॥

अस्माभिः कल्पयिष्यन्ते मेलाश्चाग्रे द्विसप्ततिः ।
ततः सकलमेलस्थसर्वस्वरजुषामपि ॥ ४८॥

द्वाविंशतिश्रुतीनां च विभागाय मया कृतम् ।
ऐकरूप्यद्विरूपत्वत्रिरूपत्वनिरूपणम् ॥ ४९॥

नन्वास्तामैकरूप्यादिवर्णनस्य प्रयोजनम् ।
षाडवौडुवरागेषु वर्ज्यन्ते ये स्वराः पुनः ॥ ५०॥

तदाश्रयश्रुतीनां किं त्यागः किं वोत्तरान्वयः ।
अत्रेदमुत्तरं ब्रूमो वर्जनीयस्वराश्रयाः ॥ ५१॥

श्रुतयो नैव वर्ज्यन्ते न च यान्त्युत्तरस्वरान् ।
किं तु वर्ज्यस्वरेष्वेवान्वधस्तिष्ठन्ति ताः पुनः ॥ ५२॥

संभवन्त्युपयोगिन्यः श्रुतीनां गणनामके
प्रतिमेलं च यत्सप्तनियतस्वरसिद्धये ॥ ५३॥

द्वाविंशतिश्रुतीनामप्यवश्यं भाव इष्यते ।
यद्येवं षाडवत्वादिव्यवस्था नैव संभवेत् ॥ ५४ ॥

तदा सर्वेऽपि रागाः स्युः संपूर्णा एव केवलम् ।
अत्र संगीतशास्त्रार्थरहस्यमिदमुच्यते ॥ ५५ ॥

वीणावादनगानादिसमये वर्जितान्स्वरान् ॥
समुत्प्लुत्य समुत्प्लुत्य वादयन्त्येव वादकाः ॥ ५६ ॥

गायन्ति गायकाश्चाथो इति वादिव्यवस्थितिः ।
सर्वदा षाडवे त्याज्यस्वराणां परिवर्जने ॥ ५७ ॥

तदुत्तरस्वराणां तु जननं नैव संभवेत् ।
पूर्वपूर्वस्वराभावे कथं कार्यः समुद्भवः ॥ ५८ ॥

स्वरणां घटते तावदुत्तरोत्तरभाविनाम् ।
एवं निरूपिताः शुद्धा विकृताश्च स्वराः स्फुटम् ॥ ५९ ॥

अथ स्वरसमूहात्मग्रामलक्षणमुच्यते ।
ग्रामवद् ग्राम इत्येवमुपचारो विवक्षितः ॥ ६० ॥

यथा जनसमूहस्य लोके ग्राम इति प्रथा ।
तथा स्वरसमूहोऽत्र ग्राम इत्युपचर्यते ॥ ६१ ॥

केवलस्वरबृन्दस्य ग्रामत्वे कथिते सति ।
गामानयेत्यादिवाक्येष्वतिव्याप्तिर्भवेदतः ॥ ६२ ॥

मूर्च्छनाशुद्धकूटाख्यतानाद्याश्रय इत्यपि ।
देयं स्वरसमूहस्य विशेषणमिति स्थितिः ॥ ६३ ॥

स च ग्रामस्त्रिधा तत्र स्यात्षड्जग्राम आदिमः ।
मध्यमग्रामनामाऽथ गांधारग्रामसंज्ञकः ॥ ६४ ॥

त्रयणामपि चेतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ॥ ६५ ॥

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ।
रिमयोः श्रुतिमेकैकां गांधारश्चेत्समाश्रितः ॥ ६६ ॥

पश्रुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ।
गांधारग्राममाचष्टे तदा तं नारदो मुनिः ॥ ६७ ॥

ग्रामेष्वेतेषु गांधारग्रामो नास्ति महीतले ।
स्वर्गलोके परमिति सर्वेषामेव संमतम् ॥ ६८ ॥

अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते ।
तथा हि मध्यमग्रामे विश्रुतिः पञ्चमः खलु ॥ ६९ ॥

वरालीमध्यमो जातः स पुनर्लक्ष्यमार्गतः ।
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु ॥ ७० ॥

रागेषु दृश्यते नैव वरालीमध्यमस्ततः ।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥ ७१ ॥

एक एव ततः षड्जग्राम इत्यवधार्यते ।
ग्रामावयवभूतोऽथ मूर्च्छनादिर्निरूप्यते ॥ ७२॥

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्च्छनेत्युच्यते तास्तु प्रतिमेलं च सप्तधा ॥ ७३॥

तथा हि षड्जमारभ्य निषादान्ताधिरोहणात् ।
निषादादिषु षड्जान्तावरोहान्मूर्च्छनाऽऽदिमा ॥ ७४॥

एवं रिषभमारभ्य षड्जान्तमधिरोहणात् ।
षड्जादि रिषभन्तं चावरोहेण द्वितीयका ॥ ७५॥

एवमेव समुन्नेयं गांधारादिस्वरेष्वपि ।
अतः प्रतिस्वरं तावदेकैका मूर्च्छना भवेत् ॥ ७६॥

आहत्य वक्ष्यमाणेषु द्विसप्ततिविधेष्वपि ।
सप्तस्वरसमूहात्ममेलेषु प्रतिमेलकम् ॥ ७७॥

मूर्च्छना सप्त सप्तेति वेङ्कटाध्वरिकल्पितम् ।
निरूप्यतेऽधुना तानः स्वरविस्तारलक्षणः ॥ ७८॥

तानो द्विधा शुद्धतानः कूटतान इति क्रमात् ।
एकैकरागमात्राभिव्यक्तिसंपादकस्तु यः ॥ ७९॥

स शुद्धतान इत्युक्तः कूटतानः स उच्यते ।
यस्तु रागद्वयस्फूर्तिसाधारणतया स्थितः ॥ ८०॥

अथ स्वरपरिष्कारानलंकारान्प्रचक्ष्महे ।
ते च त्रिषष्टिरुदिताः शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ॥ ८१॥

न ते पुनर्लक्ष्यमार्गे लक्ष्यन्ते कुत्रचित्ततः ।
अष्टौ प्रसिद्धालंकारा लक्ष्यन्ते तत्र झोम्पटः ॥ ८२॥

ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव च ।
अठतालैकतालौ चेत्यष्टालंकृतयः स्मृताः ॥ ८३॥

अथैतेषां क्रमेणैव लक्षणं प्रतिपाद्यते ।
झोम्पटाख्येन तालेन निबद्धो झोम्पटः स्मृतः ॥ ८४॥

तत्र झोम्पटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः ।
लघुरेकः परिज्ञेयश्चतुरक्षरसंमितः ॥ ८५॥

आहत्याष्टाक्षरमितो झोम्पटः स्याद् द्विमात्रकः ।
सरि, गम, पधनिस, सनि, धप, मगरिस ·
अत्र ध्रुवाख्यालंकारो द्वितीयः प्रतिपाद्यते ॥ ८६॥

ध्रुवतालेन संबद्धो ध्रुवालंकार उच्यते ।
ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाट्यदण्डीध्रुवस्तथा ॥ ८७॥
वीणवाद्यध्रुवश्चेति नाट्यदण्डीध्रुवे लघुः ।
चतुरक्षरवानादौ गुरुः पश्चाद्दशाक्षरः ॥ ८८॥

वीणावाद्यध्रुवे त्यादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ ।
ततः षडक्षरोच्चारसांमितो लघुशेखरः ॥ ८९॥

चतुर्दशाक्षरमितावाहत्यैतावुभौ ध्रुवौ ॥
ध्रुवयोरनयोस्तावन्नात्यदण्डीध्रुवः परम् ॥ ९०॥

प्रामाणिकः शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः ।
वीणायां वाद्यते रक्तिलाभाद्धातुत्रयान्वितः ॥ ९१॥

सरिगमगरि, सरिगरि, सरिगम,
रिगमपमग, रिगमग, रिगमप·

अलंकारस्तृतीयोऽथ लक्ष्यते मठ्यनामकः ।
मठ्यतालनिबद्धो यः स मठ्य इति कीर्तितः ॥ ९२॥

मठ्यताले द्रुतस्त्वादावक्षरद्वयसंमितः ।
ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसंमितौ ॥ ९३॥

आहत्य्त मठ्यतालोऽयं दशाक्षरमिति स्मृतः
रूपकाख्यश्चतुर्थश्चालंकारः प्रतिपाद्यते ॥ ९४॥

बद्धो रूपकतालेन रूपकः परिकीर्तितः ।
आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके ॥ ९५॥

तेन रूपकनामाऽयं विज्ञातव्यः षडक्षरः ।
सरि, सरिगम, रिग, रिगमप·

अलंकारोऽथ झम्पाख्यः पञ्चमः प्रतिपाद्यते ॥ ९६ ॥

झम्पतालेन संयुक्तो झम्पालंकार उच्यते ।
झम्पतलो द्विधा नाट्यवीणयोः परिदृश्यते ॥ ९७ ॥

तत्र स्यान्नाट्यझम्पायामादौ तावदणुद्रुतः ।
एकाक्षरमितः पश्चाद् द्रुतो द्व्यक्षरसंमितः ॥ ९८ ॥

ततः सप्ताक्षरीकालसंमितो लघुशेखरः ।
वाग्गेयकारझम्पायां विरामान्तद्रुतो मतः ॥ ९९ ॥

त्र्यक्षरः स परं सप्ताक्षरोच्चारणसंमितः ।
लघुशेखरनामैको झम्पतालावुभाविमौ ॥ १०० ॥

दशलघ्वक्षरोच्चारसंमिताविति निर्णयः ।
अनयोरुभयोर्नाट्यझम्पा प्रामाणिकी स्मृता ॥ १०१ ॥

तामेव रक्तिलाभेन कृत्वा धातुत्रयान्विताम् ।
वीणायां वादयन्तीह वैणिका इति निर्णयः ॥ १०२ ॥

सरिगसरिसरि, ग, मा; रिगमरिगरिग, म, पा ·
षष्ठोथ त्रिपुटो नामालंकारः प्रतिपाद्यते ।
त्रिपुटाख्येन तालेन निबद्धस्त्रिपुटः स्मृतः ॥ १०३ ॥

त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथग्द्व्यक्षरसंमितौ ।
विरामान्तद्रुतः पश्चादक्षरत्रयसंमितः ॥ १०४ ॥

आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयः सप्ताक्षरीमितः ।

सरि, गस, रिगम; रिग, मरि, गमप·

निरूप्यतेऽठतालाख्योऽलंकारः सप्तमोऽधुना ॥ १०५ ॥

अठतालेन संयुक्तमठतालं प्रचक्षते ।
अठताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ॥ १०६ ॥

पञ्चपञ्चाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनन्तरम् ।
चतुर्दशाक्षरीकालो जातस्तेनाठतालकः ॥ १०७ ॥

सरि, इग, असारिग, अमामा; रिग, अम, अरीगम, अपापा·

अष्टमः स्फुटमेवाथालंकारः प्रतिपाद्यते ।
एकतालेन युक्तत्वादेकतालः प्रकीर्तितः ॥ १०८ ॥

एकद्रुतेनैकताल एकतालस्य लक्षणम् ।
लक्ष्ये त्विदानीमेतादृगेकतालो न रक्तिदः ॥ १०९ ॥

इत्येकतालस्थानेऽस्मिन्नादितालो निवेशितः ।
आदिताले त्वेकलघुश्चतुरक्षरसंमितः ॥ ११० ॥

एवमष्टावलंकारा लक्षिता लक्षसंमताः ।
एतान्ध्रुवादिकान्सप्त तालान्सूलादिसंज्ञकान् ॥ १११ ॥

तालं च झोम्पटाख्यानं रगणं च क्वचित्क्वचित् ।
गीतप्रकरणोक्तेषु गीतेषु विनिवेशयेत् ॥ ११२ ॥

एतन्नवातिरिक्तांस्तु न गीतेषु निवेशयेत् ।
प्राबन्धेषु च संयोज्यास्तालप्रकरणोदिताः ॥ ११३ ॥

तालाः सूलादिकाश्चैते सर्व एवेति निर्णयः ।
यद्यप्यष्टावलंकारा लक्ष्यवर्त्मनि संप्रति ॥ ११४ ॥

उक्तलक्षणमार्गेण दृश्यन्ते नैव कुत्रचित् ।
तथाऽप्यनागतातीतसमाख्यानग्रहत्रयम् ॥ ११५ ॥

अनुसृत्येव वीणायां रक्तिलोभेन वैणिकैः ।
लघुद्रुतादेरधुना पौर्वापर्यं समाश्रितम् ॥ ११६ ॥

अलंकारान्निरूप्यैवं गमकान्व्याहरामहे ।
स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः ॥ ११७ ॥

स्वीयस्थानश्रुतिगतच्छायामन्याश्रयामपि ।
छायां गमयतीत्येष गमकः परिकीर्तितः ॥ ११८ ॥

ते च पञ्चदश प्रोक्ता गमका भरतातिभिः ।
तिरुपः स्फुरितश्चैव कम्पितो लीन इत्यपि ॥ ११९ ॥

आन्दोलितो वलिश्चाथ त्रिभिन्नः कुरुलाहतौ ।
उल्लसितः प्लावितश्च हुम्फितो मुद्रितस्तथा ॥ १२० ॥

नामितो मिश्रितश्चेति भेदाः पञ्चदश स्मृताः ।
अत्यल्पडमरुध्वानकम्पानुकृतिसुन्दरः ॥ १२१ ॥

द्रुततुर्यांशवेगेन युक्तः कम्पः स्वरस्य च ।
स एव तिरुपो नाम गमकः परिकीर्तितः ॥१२२॥

यस्तु द्रुततृतीयांशवेगेन सहितो भवेत् ।
स्वरकम्पः स एवोक्तः स्फुरितो नाम नामतः ॥१२३॥

दृश्यते स्फुरितस्थाने डोलो लोके विकल्पितः ।
लक्षणं तस्य डोलस्य पूर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥१२४॥

डोलो मुक्ताफलस्येव चलनं लुठनात्मकम् ।
द्रुतार्धमानवेगेन स्वरकम्पस्तु कम्पितः ॥१२५॥

पूर्णद्रुतप्रमाणेन वेगेन सहितस्तु यः ।
स्वरकम्पः स एवोक्तो गमको लीनसंज्ञकः ॥१२६॥

लघुप्रमाणवेगेन स्वरकम्पस्तु यो भवेत् ।
तदान्दोलितनामानां गमकं तद्विदो विदुः ॥१२७॥

नानावक्रगतस्वैरभिन्नवेगस्पृशां तु यः ।
कम्पः स्वराणां स पुनर्वलिरित्यभिधीयते ॥१२८॥

वलिरेव ऋजुर्भूत्वा कुरुलो नाम कथ्यते ।
अक्लेशेनैव मन्द्रादिस्थानत्रितयसंस्पृशाम् ॥१२९॥

स्वराणां कम्पनं लोके त्रिभिन्न इति कथ्यते ।
प्रागग्रिमस्वराद्वेगान्निवृत्तस्त्वाहतो मतः ॥१३०॥

य उत्तरोत्तरान्गाच्छेत्क्रमेणैव स्वरोत्करान् ।
तमुल्लासितनामानां गमकं ब्रुवते बुधाः ॥१३१॥

प्लुतप्रमाणवेगेन कम्पो यः प्लावितस्तु सः ।
मनोज्ञतरहुंकारगर्भितस्वरकम्पनम् ॥१३२॥

हुम्फितं नाम गमकं गमकज्ञाः प्रचक्षते ।
यो जायते स्वरे कम्पस्त्वधरद्वयमुद्रणात् ॥१३३॥

मुद्रितो नाम गमकः स एव समुदाहृतः ।
मन्द्रो यस्त्ववरोहेण स्वरकम्पः स नामितः ॥१३४॥

एतेषां मिश्रणाज्ज्ञेयो गमको मिश्रणाभिधः ।
तदेवं मूर्च्छनाग्रामगमकादिप्रभेदवान् ॥१३५॥

स्वरो निरूपितः सोऽयं स्वरः प्रोक्तश्चतुर्विधः ।
वादो संवाद्यपि तथा विवादी चानुवाद्यथ॥१३६॥

प्रयोगे बहुदाऽऽवृत्तः स्वरो वादीति कथ्यते ।
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः ॥१३७॥

मिथः संवादिनौ तौ चेत्येवं संवादिलक्षणम् ।
एवं स्पष्टयितुं वीणाप्रस्तारस्तावदुच्यते ॥१३८॥

लिखेद् द्वाविंशतिं तिर्यग्रेखास्तत्र च वामतः ।
यद्वा दक्षिणतो वाऽपि भवन्ति द्वे च विंशतिः ॥१३९॥

रेखाग्राण्यत्र वामे वा दक्षिणे वा यथामति ।
विद्यमानानि रेखाग्राण्यादाय द्वे च विंशतिम् ॥१४०॥

लिखितेषु स्वराञ्शुद्धविकृतान्द्वादशात्मकान् ।
द्वादशानामपि स्वस्याद्यक्षरैस्तत्र लिख्यते ॥१४१॥

संकेत इति निःशङ्कं वेङ्कटाध्वरिणोदितम् ।
स्वरेषु लिखितेष्वेवं ययोस्तु स्वरयोर्द्वयोः ॥१४२॥

स्वस्याधारश्रुतिं त्यक्त्वा मध्ये द्वादश वाऽथ वा ।
अष्टौ चाऽप्युपलभ्यन्ते श्रुतयस्तु तयोर्द्वयोः ॥१४३॥

मिथः संवादिता ज्ञेया सर्वत्रावेवमिष्यते ।
समौ सपौ रिधौ चैव निगौ संवादिनौ मिथः ॥१४४॥

एवं शुद्धस्वरेषूक्तः संवादिस्वरनिर्णयः ।
साधारणाख्यगांधारकैशिक्याख्यनिषादयोः ॥१४५॥

तथैवान्तरकाकल्योः संवादो विकृतेष्वपि ।
शुद्धर्षभेण संवादी वरालीमध्यमस्तथा ॥१४६॥

शुद्धस्य मध्यमः शुद्धनिषादश्चेत्युभौ स्वरौ ।
श्रुत्यष्टकेनान्तरितावपि संवादिनो न हि ॥१४७॥

एवं संवादिलक्ष्मोक्तं विवादी लक्ष्यतेऽधुना ।
एकश्रुत्यन्तरितता ययोस्तु स्वरयोर्द्वयोः ॥१४८॥

तयोर्मिथो विवादित्वमेवं सर्वत्र कल्पयेत् ।
रिगौ धनी च शुद्धेषु स्वरौ स्यातां विवादिनौ ॥१४९॥

साधारणान्तरौ चैव कैशिकीकाकलीस्वरौ ।
मिथो विवादिनौ ज्ञेयौ विकृतेषु स्वरेष्वपि ॥१५०॥

विवादिवादिसंवादिभिन्नाः स्युरनुवादिनः ।
चतुर्विधस्वरेष्वेषु वादी राजा प्रकीर्त्यते ॥१५१॥

संवादी त्वनुसारित्वादस्यामात्यो विधीयते ।
विवादी विपरीतत्वाद्धीरैरुक्तो रिपूपमः ॥१५२॥

स्वरूपमर्दनं तेन प्रयोगे स्याद्विवादिनः ।
स्वरूपमर्दनाभावे गीतरक्तिर्न लभ्यते ॥१५३॥

शत्रूपमर्दने हि स्याद्राज्ञां लोके प्रकाशनम् ।
नृपामात्यानुसारित्वादनुवादी तु भृत्यवत् ॥१५४॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्डीप्रकाशिकायां
तृतीयं स्वरप्रकरणं संपूर्णम् ।

चतुर्थं मेलप्रकरणम् ।

तृतीयेस्मिन्प्रकरणे स्वराः सम्यङ् निरूपिताः ।
अथ प्रकरणे तुर्ये कुर्वे मेलनिरूपणम् ॥ १ ॥

षड्जस्वरस्य पुरतश्चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
रिषभाख्यानकाः केचित्गांधाराख्यानकाश्च ते ॥ २ ॥

तत्राधो नैव गांधारश्चतुर्थो रिषभो न हि ।
रिषभावपि गांधारौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥ ३ ॥

द्वितीयं वा चतिर्थं वा व्यपेक्ष्य स्यात्तृतीयकः ।
रिषभाख्यः स एव स्याद्गांधरोऽपेक्ष्य चादिमम् ॥ ४ ॥

तृतीये रिषभाख्यानश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ।
स हि व्यपेक्ष्य गांधारः प्रथमं वा द्वितीयकम् ॥ ५ ॥

एवं च सति निष्पन्नं द्वितीयकतृतीययोः ।
गांधारत्वं च रिषभभूयमित्येव निर्णयः ॥ ६ ॥

तस्मदाद्यद्वितीयौ च तृतीयश्चर्षभा मता ।
तेष्वाद्यो गौलरिषभः श्रीरागरिषभः परः ॥ ७ ॥

तृतीयो नाटरिषभ इति लक्ष्यविदां मतम् ।
आद्यः शुद्धर्षभः पञ्चश्रुतिकर्षभसंज्ञकः ॥ ८ ॥

द्वितीयश्च तृतीयः षट्श्रुतिकर्षभ उच्यते ।
लक्षणज्ञैर्मयोक्तास्ते त्रयो रिरिरुसंज्ञकाः ॥ ९ ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च त्रयः स्वराः ।
सामान्यतः स्युर्गांधारास्तेष्वाद्यो लक्ष्यवेदिभिः ॥ १० ॥

प्रोक्तो मुखारिगांधारो द्वितीयो भैरवीयुतः ।
गांधारोऽथ तृतीयस्तु गौलगांधार उच्यते ॥ ११ ॥

लक्षणज्ञैस्तु तेष्वाद्यः शुद्धगांधार उच्यते ।
साधारणाख्यगांधारो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ १२ ॥

तृतीयोऽन्तरगांधार इत्यहं तु वदामि तान् ।
क्रमाद्गगिगुनाम्नस्त्रीन्मेलप्रस्तारसिद्धये ॥ १३ ॥

एवं च षड्जात्पुरतो निवसस्तु चतुर्ष्वपि ।
स्वरेषु प्रथमादित्रितयं रिषभनामकम् ॥ १४ ॥

गांधाराख्यं द्वितीयादित्रयमित्येव निर्णयः ।
चतुर्ष्वेतेषु जातस्य रिरिर्वाख्यानशालिनः ॥ १५ ॥

गांधारत्रितयस्यापि पूर्वाङ्गाख्या मया कृता ।
कथं द्वितीयो रिषभो गांधारः प्रथमो भवेत् ॥ १६ ॥

कथं तृतीयो रिषभो गांधारः स्याद् द्वितीयकः ।
विरुद्धत्वात्तुरङ्गत्वगोत्वयोरिव सर्वथा ॥ १७ ॥

कथं स्याद्रिषभत्वेन गांधारत्वस्य संगतिः ।
किं च स्वरेषु चतुर्षु रिषभौ द्वौ परावुभौ ॥ १८ ॥

गांधाराविति युक्तं स्यात्तत्कथं रिषभास्त्रयः ।
गांधारास्त्रय इत्युक्तमिति चेदत्र वच्म्यहम् ॥ १९ ॥

विरुद्धे नर्षभत्वं च गांधारत्वमुभे इमे ।
किं तु सापेक्षकौ धर्मौ स्यातामेकत्र तेन तौ ॥ २० ॥

यथा चत्वर एकस्य तनुजाः सर्व एव हि ।
ज्येष्ठा अपि कनिष्ठाः स्युस्तत्र चाद्यस्तु नानुजः ॥ २१ ॥

न चतुर्थः पूर्वजः स्याद् द्विरूपावितरवुभौ ।
तृतीयं वा चतुर्थं वा व्यपेक्ष्य स्याद् द्वितीयकः ॥ २२ ॥

पुत्रे ज्येष्ठः स एव स्यात्कनिष्ठोऽपेक्ष्य चादिमम् ।
द्वितीयो ज्येष्ठतायुक्तश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ॥ २३ ॥

स एवावरजोऽपेक्ष्य प्रथमं च द्वितीयकम् ।
प्रथमाद्यास्त्रयस्तस्माद्यथा ज्येष्ठा भवन्त्यमी ॥ २४ ॥

द्वितीयाद्यास्त्रयः पुत्राः कनीयांसो यथाऽभवन् ।
एवं त्रयोऽत्र रिषभा ज्येष्ठकल्पा भवन्त्यमी ॥ २५ ॥

कनिष्ठकल्पा गांधारास्त्रयोऽप्यत्र भवन्त्यमी ।
चतुर्ष्वेषु स्वरेष्वेतौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥ २६ ॥

रिषभावपि गांधारौ स्यातां तस्मात्समञ्जसम् ।
तदूर्ध्वे पर्वणि भवन्पञ्चमे शुद्धमध्यमः ॥ २७ ॥

मसंज्ञको मयाप्रोक्तस्तदूर्ध्वे पर्वणि स्थितः ।
षष्ठे वरालीरागस्य कुर्वाणः प्रतिभासनम् ॥ २८ ॥

द्वितीयो मध्यमः प्रोक्तो मिसंज्ञः स मया कृतः ।
सप्तमे पर्वणि वसन्पञ्चमः स्यात्पसंज्ञकः ॥ २९ ॥

पञ्चमस्य पुरस्तात्स्युश्चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
धैवताश्च निषादाश्च निषादस्तत्र नादिमः ॥ ३० ॥

न चतुर्थो धैवतः स्याद् द्विरूपावितरवुभौ ।
धैवतौ च निषादौ च कथ्येते शास्त्रकोविदैः ॥ ३१ ॥

तृतीयं वा चतुर्थं वा व्यपेक्ष्य स्याद् द्वितीयकः ।
धैवताख्यः स एव स्यान्निषादोऽपेक्ष्य चादिमम् ॥ ३२ ॥

तृतीयो धैवताख्यनश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ।
स एवाद्यं द्वितीयं वा व्यपेक्ष्य स्यान्निषादकः ॥ ३३ ॥

एवं च सति निष्पन्नं द्वितीयकतृतीययोः ।
धैवतत्वं निषादत्वमुभयोरुभयोः पृथक् ॥ ३४ ॥

तस्मदाद्यद्वितीयौ च तृतीयश्चापि धैवताः ।
गौलधैवत आद्यः स्यात्परः श्रीरागधैवतः ॥ ३५ ॥

तृतीयस्तत्र नाटस्य धैवतो लक्ष्यविन्मते ।
शुद्धधैवत आद्योऽन्यः पञ्चश्रुतिकधैवतः ॥ ३६ ॥

तृतीयो लक्षणज्ञैः षट्श्रुतिको धैवतः स्मृतः ।
अस्मन्मते त्रयस्ते स्युः क्रमाद्धधिधुसंज्ञकाः ॥ ३७ ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च स्वरास्त्रयः ।
सामान्यतो निषादाः स्युस्तेष्वाद्यो लक्ष्यवेदिनाम् ॥ ३८ ॥

मते मुखारिरागस्य निषादोऽथ द्वितीयकः ।
प्रोक्तो निषादो भैरव्या गौलरागनिषादकः ॥ ३९ ॥

तृतीयो लक्षणज्ञानां मते तेषु प्रकीर्तितः ।
आद्यः शुद्धनिषादोऽन्यः कैशिक्याख्यनिषादकः ॥ ४० ॥

स्यात्काकलीनिषादोऽन्यस्तृतीयः परिकीर्तितः ।
एते त्रयो मया तूक्ताः क्रमान्ननिनुसंज्ञकाः ॥ ४१ ॥

एवं च पञ्चमाग्रेऽथ निवसस्तु चतुर्ष्वपि ।
स्वरेषु प्रथमादित्रितयं धैवतनामकम् ॥ ४२ ॥

निषादाख्यं द्वितीयादित्रयमित्येव निर्णयः ।
चतुर्ष्वेतेषु जातस्य धधिध्वाख्यानशालिनः ॥ ४३ ॥

निषादत्रितयस्यापि ननिन्वख्यनशालिनः ।
उत्तराङ्गाभिधा प्रोक्ता मेलप्रस्तारसिद्धये ॥ ४४ ॥

शङ्का चैव समाधानमुभयं पूर्ववद्भवेत् ।
मेलो नाम स को वेति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते ॥ ४५ ॥

नियमेनैव संग्राह्यः षड्जस्तत्पुरतः क्रमात् ।
विद्यमानेषु चतुर्षु स्वरेष्वन्यतरावुभौ ॥ ४६ ॥

तत्रर्षभः पूर्वभवो गांधारस्त्वनुजो भवेत् ।
द्वयोर्मध्यमयोरेकः संग्राह्यो मध्यमो भवेत् ॥ ४७ ॥

नियमेन हि संग्राह्याः पञ्चमस्तत्पुरः स्थितः ।
स्वराः क्रमेण चत्वारस्तेषु चान्यतरावुभौ ॥ ४८ ॥

संग्राह्यः पूर्वजातोऽत्र धैवतः परिकीर्तितः ।
पश्चाद्भवो निषादः स्यादिति सप्त स्वराश्च ये ॥ ४९ ॥

तेषां च मेलनं मेलो गीतविद्भिः प्रकीर्तितः ।
भेदा द्विसप्ततिस्तस्य भवन्त्यस्माभिरीरितः ॥ ५० ॥

येनोपायेन मेलास्ते द्विसप्ततिरिति स्फुटाः ।
तमुपायं प्रवक्ष्यामि लक्ष्यज्ञसुखबुद्धये ॥ ५१ ॥

रगौ रगी रगू चैव रिगी रिगू रुगू तथा ।
षड् भेदा इति पूर्वाङ्गे द्रष्टव्यं गीतकोविदैः ॥ ५२ ॥

धनौ धनी धनू चैव धिनी धिनू धुनू तथा ।
उत्तराङ्गेऽपि षड् भेदा द्रष्टव्या गीतकोविदैः ॥ ५३ ॥

पूर्वाङ्गगतषड्भेदाः षड्जाद्याः स्युः पृथक्पृथक् ।
उत्तराङ्गस्य षड्भेदाः पञ्चमाद्याः पृथक्पृथक् ॥ ५४ ॥

आद्यः पूर्वाङ्गगो भेद उत्तराङ्गस्थितैः क्रमात् ।
योज्यते यदि षड्भेदैः षण्मेलाः संभन्त्यतः ॥ ५५ ॥

पूर्वाङ्गस्य द्वितीयोऽपि भेदस्तेनैव वर्त्मना ।
संयोज्यते यदि तदा षण्मेलाः संभवन्त्यतः ॥ ५६ ॥

एवं तृतीयो भेदोऽपि षण्मेलोत्पादको भवेत् ।
चतुर्थोऽपि तथैव स्यात्पञ्चमोऽप्येवमेव हि ॥ ५७ ॥

एवं षष्ठोऽपि विज्ञेयः षण्मेलोत्पत्तिकारणम् ।
अतः पूर्वाङ्गभेदानां षण्णामपि पृथक्पृथक् ॥ ५८ ॥

उत्तराङ्गस्थितैः षड्भिर्भेदैः संयोजने कृते ।
षट्षण्मेलप्रकारेण मेलाः षट्त्रिंशदागताः ॥ ५९ ॥

षट्त्रिंशन्मेलकेष्वेषु प्रतिमेलं च मध्यमः ।
मसंज्ञो यदि मध्ये स्यात्पूर्वमेलाभिधास्तदा ॥ ६० ॥

एतेष्वेव तु षट्त्रिंशन्मेलेषु प्रतिमेलकम् ।
मसंज्ञमध्यमस्थाने मिसंज्ञो यदि मध्यमः ॥ ६१ ॥

निवेश्यते तदा तेषां भवेदुत्तरमेलता ।
इत्यस्माभिः समुन्नीता जाता मेला द्विसप्ततिः ॥ ६२ ॥

ननु त्यक्त्वा मसंज्ञं तु केवलं मध्यमं पुनः ।
मिसंज्ञकस्य तत्स्थाने मध्यमस्य निवेशनात् ॥ ६३ ॥

त एव पूर्वमेलाः किं भवन्त्युत्तरमेलकाः ।
इति चोक्ते सदृष्टान्तं परिहारं प्रचक्ष्महे ॥ ६४ ॥

कटाहसंभृतं क्षीरं केवलं दधिबिन्दुना ।
यथा संयोगमासाद्य दधिभावं प्रपद्यते ॥ ६५ ॥

तथैव पूर्वमेलास्ते मध्यमेन मिसंज्ञिना ।
केवलेनापि संयुक्ता भजन्त्युत्तरमेलताम् ॥ ६६ ॥

द्विसप्ततेश्च मेलानां प्रस्तारं लक्षयेऽधुना ।
षट् पङ्क्तीर्विलिखेत्पूर्वं षण्मेलोत्पत्तिसिद्धये ॥ ६७ ॥

एकैकस्यां पङ्क्तिकायां सप्त सप्त गृहाल्ँ लिखेत् ।
चतुष्कमेकमेवं च सति निष्पद्यते पुनः ॥ ६८ ॥

तथैवैकादशान्यानि चतुष्काणि लिखेत्क्रमात् ।
चतुष्काणि तदेतानि जातानि द्वादश स्फुटम् ॥ ६९ ॥

द्वादशस्वपि चैतेषु चतुष्केषु स्थिताः ग्रहाः ।
सप्त सप्त हि तेष्वाद्यद्वितीयकतृतीयकाः ॥ ७० ॥

गृहाः पूर्वाङ्गसंयुक्ताः कर्तव्या इति निर्णयः ।
पञ्चमा अथ षष्ठाश्च सप्तमाश्च गृहास्तथा ॥ ७१ ॥

उत्तराङ्गेण संयुक्ताः कर्तव्या इति निर्णयः ।
चतुर्थाः पूर्वमेलेषु मसंज्ञेन युता गृहाः ॥ ७२ ॥

त एवोत्तरमेलेषु मिसंज्ञेन युता मताः ।
ततश्च द्वादशस्वेषु चतुष्केषूक्तवर्त्मना ॥ ७३ ॥

जाताः प्रतिचतुष्कं च षट्षण्मेलप्रकारतः ।
मेलाः द्विसप्ततिः श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिकल्पिताः ॥ ७४ ॥

तदेवमनया रीत्या मेलानां च द्विसप्ततिः ।
स्फुटप्रबुद्धयेऽस्माभिः स्वरेषु द्वादशस्वपि ॥ ७५ ॥

रगौ रिगीत्येवमाद्यः संकेतः परिकल्पितः ।
तत्संकेतप्रकारेण स्वरेषु द्वादशस्वपि ॥ ७६ ॥

सप्त सप्त समादाय प्रतिमेलमपि स्वरान् ।
विद्याद् द्विसप्ततिं मेलानुक्तप्रस्तारवर्त्मना ॥ ७७ ॥

अथ विज्ञाय तत्वेन मेलानेद्व्यधिकसप्ततिम् ।
तेषां प्रयोगसमये रगौ रिगीति मत्कृतः ॥ ७८ ॥

संकेतो नैव संग्राह्यः किं तु पूर्वप्रसिद्धये ।
व्यवहारः सरिगमपधनीत्येव संज्ञया ॥ ७९ ॥

द्विसप्ततेश्च मेलानां कर्तव्य इति निर्णयः ।
ननु द्विसप्ततिर्मेला भवता परिकल्पिताः ॥ ८० ॥

प्रसिद्धाः पुनरेतेषु मेलाः कतिचिदेव हि ।
दृश्यन्ते ननु सर्वेऽपि तेन तत्कल्पनं वृथा ॥ ८१॥

कल्पनागौरवन्यायादिति चेदिदमुच्यते ।
अनन्ताः खलु देशास्तद्देशस्था अपि मानवाः ॥ ८२॥

तेषु सांगीतकैरुच्चावचसंगीतकोविदैः ।
ये कल्पयिष्यमाणाश्च कल्प्यमानाश्च कल्पिताः ॥ ८३॥

अस्मदादिभिरज्ञाता ये च शास्त्रैकगोचराः ।
ये च देशीयरागास्तद्रागसामान्यमेलकाः ॥ ८४॥

येन पन्तुवराल्याख्यकल्याणिप्रमुखा अपि ।
नानादेशीयरागास्तद्रागसामन्यमेलकान् ॥ ८५॥

संग्रहीतुं समुन्नीता एते मेला द्विसप्ततिः ।
ततश्चैतेषु वैयर्थ्यशङ्का किंकारणं भवेत् ॥ ८६॥

न हि संघटते वृत्तरत्नाकरनिरूपिते ।
तत्र प्रस्तारलब्धानां वृत्तानां निकुरुम्बके ॥ ८७॥

अस्मदादिप्रसिद्धान्यवृत्तवैयर्थ्यशंसनम् ।
न हि संघटते तालप्रस्तारजनिते पुनः ॥ ८८॥

तालजाले प्रसिद्धान्यतालवैयर्थ्यशंसनम् ।
यदि कश्चिन्मदुन्नीतमेलेभ्यस्तद्द्विसप्ततेः ॥ ८९॥

न्यूनं वाऽप्यधिकं वाऽपि प्रसिद्धैर्द्वादशस्वरैः ।
कल्पयेन्मेलनं तर्हि ममायासो वृथा भवेत् ॥ ९० ॥

न हि तत्कल्पने फाललोचनोऽपि प्रगल्भते ।
तस्माद्यथैकपञ्चाशद्वर्णाः स्युर्मातृकाभिधाः ॥ ९१ ॥

न हीयन्ते न वर्धन्ते तथा मेला द्विसप्ततिः ।
एवं सामान्यतो मेलाः प्रोक्ता ह्यधिकसप्ततिः ॥ ९२ ॥

अथैतेष्वेव ये मेला लक्ष्यवर्त्मनि विश्रुताः ।
तेष्वहं कतिचिन्मेलाल्ँ लक्ष्यलक्षणसंगतान् ॥ ९३ ॥

प्रतिमेलमपि स्पष्टं श्रुतीर्द्वाविंशतिं तथा ।
लक्षणं वच्यते पश्चादुद्देशस्तावदादितः ॥ ९४ ॥

पूर्वोक्तमेलप्रस्तारः क्रमेण क्रियतेऽधुना ।
आदिमः सर्वमेलानां मुखारीमेल उच्यते ॥ ९५ ॥

मेलः सामवराल्याख्यरागस्यातः परं मतः ।
ततो भूपालमेलोऽथ हेज्जुज्जीमेल ईरितः ॥ ९६ ॥

वसन्तभैरवीमेलो गौलमेलस्ततः परम् ।
भैरवीमेल आहर्या मेलः श्रीरागमेलकः ॥ ९७ ॥

काम्भोजिमेलो मेलोऽथ शंकरभरणस्य च ।
सामन्तमेलो देशाक्षीमेलो नाटस्य मेलकः ॥ ९८ ॥

मेलः शुद्धवराल्याख्यरागस्यातः परं मतः ।
मेलः पन्तुवराल्याश्च शुद्धरामक्रियायुतः ॥ ९९ ॥

मेलः सिंहरवाख्योऽस्मत्सृष्टरागस्य मेलकः ॥
कल्याणीरागमेलश्चेत्याहत्यैकोनविंशतिः ॥ १०० ॥

अस्मादतिप्रसिद्धनां देशभेदप्रचारिणाम् ।
उच्चावचानां रागाणां मेलस्तावद् द्विसप्ततौ ॥ १०१ ॥

मेलेषु पूर्वमेलेषु शारीरानुगुणत्वतः ।
बुद्धिमद्भिः समुन्नेया इति सर्वं समञ्जसम् ॥ १०२ ॥

यद्वा सामन्तरागोऽयं श्रीरागे मेलके गतः ।
रागप्रकरणे ब्रूमो रागान्मेलविशेषजान् ॥ १०३ ॥

उद्दिष्टानां तु मेलानामधुना लक्ष्म चक्ष्महे ।
प्रतिमेलमतिस्पष्टं श्रुतीर्द्वाविंशतिं तथा ॥ १०४ ॥

शुद्धैः सप्तस्वरैर्युक्तो मुखारीमेल उच्यते ।
चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १०५ ॥

द्वे द्वे निषादगांधारौ त्रिस्त्री रिषभधैवतौ ।
इत्यस्य श्रुतयः पूर्वैर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १०६ ॥

पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे भेदोऽयं प्रथमो मतः ।

इति मुखारीमेलः ॥ १ ॥

षड्जः शुद्धाश्च रिगमाः शुद्धौ पञ्चमधैवतौ ॥ १०७ ॥

निषादः काकलीनामेत्येतैर्युक्तः स्वरैस्तु यः ।
मेलः सामवराल्याख्यरागस्यायमुदाहृतः ॥ १०८ ॥

षड्ज एकर्षभे तिस्रो द्वे गे च मपयोः पृथक् ।
चतस्रश्च चतस्रश्च धे तिस्रः पञ्च नौ स्मृताः ॥ १०९ ॥

इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ।
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे भेदोऽयं स्यात्तृतीयकः ॥ ११० ॥

इति सामवरालीमेलः ॥ २ ॥

षड्जः शुद्धर्षभः साधारणगांधार एव च ।
शुद्धाश्च मपधा ज्ञेयाः कैशिक्याख्यो निषादकः ॥ १११ ॥

एभिः सप्तस्वरैर्युक्तः प्रोक्तो भूपालमेलकः ।
तिस्रस्तिस्रश्च तिस्रश्च तिस्रः सरिगमाश्रयाः ॥ ११२ ॥

चतस्रः पञ्चमे तिस्रो धैवते तिस्र एव नौ ।
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे जातो भेदोऽयमष्टमः ।

इति भूपालमेलः ॥ ३ ॥

गांधरोऽन्तरनामाऽन्ये स्वराः शुद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ११४ ॥

एतावन्स्वरसंभूतो हेज्जुज्जीमेल ईरितः ।
षड्जे च तिस्र ऋषभे तिस्रो गे पञ्च मध्यमे ॥ ११५ ॥

एका स्यात्पे चतस्रः स्युर्ध तिस्रो द्वे निषादके ।
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ॥ ११६ ॥

अयं त्रयोदशो भेदो मेलप्रस्तारके भवेत् ।

इति हेज्जुज्जिमेलः ॥ ४ ॥

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांदारोऽन्तरसंज्ञकः ॥ ११७ ॥

शुद्धाश्च मपधाः कैशिक्याभिधानो निषादकः ।
वसन्तभैरवीमेलः स्वरैरेतैः समुत्थितः ॥ ११८ ॥

षड्जे तिस्रस्तु रिषभे तिस्रो गे पञ्च मध्यमे ।
एकैव पे चतस्रः स्युस्तिस्रस्तिस्रो धनिश्रिताः ॥ ११९ ॥

इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ।
अयं च मेलप्रस्तारे ज्ञेयो भेदश्चतुर्दश ॥ १२० ॥

इति वसन्तभैरवीमेलः ॥ ५ ॥

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांधारोऽन्तरसंज्ञकः ।
मपधाख्याः स्वराः शुद्धाः काकल्याख्यनिषादकः ॥ १२१ ॥

एतावत्स्वरसंभूतो गौलमेलः प्रकीर्तितः ॥

एका षड्जे ति रिषभे तिस्रो गे पञ्च मध्यमे ॥१२२॥

एकैव पे चतस्रः स्युस्तिस्रो धे पञ्च नौ मताः ।
इतस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिरिति स्फुटम् ॥१२३॥

अयं पञ्चदशो भेदो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

इति गौलमेलः ॥६॥

षड्जश्च पञ्चश्रुतिकर्षभः साधारणाह्वयः ॥१२४॥

गांधारो मध्यमः शुद्धः पञ्चमः शुद्धधैवतः ।
कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ॥१२५॥

भैरवी नाम रागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ।
षड्जे तिस्र ऋषभे पञ्चैका गे तिस्रो मध्यमे ॥१२६॥

चतस्रः पे धे च तिस्रो निषादे तिस्र एव च ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्मभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥१२७॥

विंशभेदकसंभूतो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

इति भैरवीमेलः ॥७॥

षड्जश्च पञ्चश्रुतिको रिषभश्च तथा परः ॥१२८॥

साधारणाख्यगांधारः शुद्धाश्च मपधास्तथा ।

काकल्याख्यनिषादश्चेत्याहरीमेलके स्वराः ॥ १२९ ॥

एका षड्जेऽथ रिषभे पञ्च गे त्वेकिका मता ।
तिस्रश्चतस्रो मपयोर्धे तिस्रः पञ्च नौ स्मृताः ॥ १३० ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ।
भेदोऽयमेकविंशोऽस्मन्मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १३१ ॥

इत्याहरीमेलः ॥ ८ ॥

षड्जश्च पञ्चश्रुतिरिषभाख्यः स्वरः परः ।
साधारणाख्यगांधारः शुद्धौ मध्यमपञ्चमौ ॥ १३२ ॥

चतुःश्रुतिर्धैवतश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ।
एतैः सप्तस्वरैर्जातः श्रीरागस्य तु मेलकः ॥ १३३ ॥

तिस्रः षड्जेऽथ रिषभे पञ्च गे त्वेकिकैव मे ।
तिस्रः पे तु चतस्रः स्युर्धे पञ्चैकैव नौ स्मृताः ॥ १३४ ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ।
अयं द्वाविंशको भेदो मेलप्रस्तारके भवेत् ॥ १३५ ॥

इति श्रीरागमेलः ॥ ९ ॥

षड्जोऽथ पञ्चश्रुतिको रिषभोऽन्तरसंज्ञकः ।
गांधारश्च मपौ शुद्धौ पञ्चश्रुतिकधैवतः ॥ १३६ ॥

कैशिक्याख्यनिषादश्च काम्भोजीमेलके स्वराः ।
षड्जे तिस्रस्तु रिषभे पञ्च तिस्रस्तु गे स्मृताः ॥ १३७ ॥

एकैव मे चतस्रः पे धे पञ्चैका निषादके ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १३८ ॥

अष्टविंशत्ययं भेदो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

इति काम्भोजीमेलः ॥ १० ॥

षड्जश्च पञ्चश्रुतिको रिषभश्चान्तराभिधः ॥ १३९ ॥

गांधारस्तु मपौ शुद्धौ पञ्चश्रुतिकधैवतः ।
काकल्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ॥ १४० ॥

शंकराभरणाख्यानरागराजस्य मेलकः ।
षड्ज एकर्षभे पञ्च तिस्रो गे त्वेकिकैव मे ॥ १४१ ॥

चतस्रः पे पञ्च धे च निषादे तिस्र एव च ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १४२ ॥

एकोनत्रिंशभेदोऽयं मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

इति शंकराभरणमेलः ॥ ११ ॥

षड्जः पञ्चश्रुतिश्चाथ रिषभोऽन्तरनामकः ॥ १४३ ॥

गांधारश्च मपौ शुद्धौ षट्श्रुतिर्धैवतस्तथा ।

काकल्याख्यनिषादश्च स्वराः सामन्तमेलके ॥ १४४ ॥

षड्ज एकर्षभे पञ्च तिस्रो गे चैकिका च मे ।
चतस्रः पञ्चमे धे तु षट् तथा द्वौ निषादके ॥ १४५ ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे त्रिंशभेदोऽयमुच्यते ॥ १४६ ॥

इति सामन्तमेलः ॥ १२ ॥

षड्जः षट्श्रुतिको नाम रिषभोऽन्तरसंज्ञकः ।
गांधारस्तु मपौ शुद्धौ पञ्चश्रुतिकधैवतः ॥ १४७ ॥

काकल्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ।
देशाक्षी नाम रागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ॥ १४८ ॥

एका षड्जे च रिषभे षड् गे द्वे चैकिका च मे ।
चतस्रः पे पञ्च धे च निषादे तिस्र एव च ॥ १४९ ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
पञ्चत्रिंशकभेदोऽयं मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १५० ॥

इति देशाक्षीमेलः ॥ १३ ॥

षड्जः षट्श्रुतिको नाम रिषभोऽन्तरसंज्ञकः ।
गांधारस्तु मपौ शुद्धौ षट्श्रुतिधैवतः स्वरः ॥ १५१ ॥

काकल्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ।
नाटाभिधानरागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ॥१५२॥

एका षड्जे च रिषभे षड् गे द्वे चैकिता च मे ।
चतस्रः पञ्चमे धे च षट् तथा द्वे निषादके ॥१५३॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
षट्त्रिंशभेदसंभूतो मेलप्रस्तरके स्मृतः ॥१५४॥

इति नाटमेलः ॥१४॥

वरालीमध्यमश्चाथ काकल्याख्यनिषादकः ।
शेषाः शुद्धस्वराः शुद्धवरालीमेलसंज्ञकः ॥१५५॥

षड्ज एकर्षभे तिस्रो गांधारे द्वे च सप्त मे ।
एकैव पञ्चमे तिस्रो धैवते पञ्च नौ स्मृताः ॥१५६॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
एकोनचत्वारिंशोऽयं मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥१५७॥

इति शुद्धवरालीमेलः ॥१५॥

षड्जः शुद्धर्षभः साधारणगांधारसंज्ञकः ।
वरालीमध्यमश्चैव शुद्धौ पञ्चमधैवतौ ॥१५८॥

काकल्यख्यनिषादस्श्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ।

मेलः पन्तुवराल्याख्यो रागश्च परिकीर्तितः ॥ १५९ ॥

षड्ज एकर्षभे तिस्र स्तिस्रो गे मध्यमे तु षट् ।
पञ्चमे त्वेकिका तिस्रो धैवते पञ्च नौ स्मृताः ॥ १६० ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ।
मेलप्रस्तारके पञ्चचत्वारिंशोऽयमुच्यते ॥ १६१ ॥

इति पन्तुवरालीमेलः ॥ १६ ॥

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांधरोऽन्तरनामकः ।
वरालीमध्यमश्चाथ शुद्धौ पञ्चमधैवतौ ॥ १६२ ॥

काकल्याख्यनिषादश्चेत्येतत्सप्तस्वरोदितः ।
शुद्धरामक्रियाख्यानरागमेलोऽयमुच्यते ॥ १६३ ॥

षड्ज एकर्षभे तिस्रो गांधारे पञ्च मध्यमे ।
चतस्रः पञ्चमे त्वेका धे तिस्रः पञ्च नौ स्मृताः ॥ १६४ ॥

इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ।
भेदोऽयमेकपञ्चाशो मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १६५ ॥

इति शुद्धरामक्रियामेलः ॥ १७ ॥

षड्जस्वरश्च रिषभः पञ्चश्रुतिसमन्वितः ।
साधारणाख्यगांधारो वरालीमध्यमस्तथा ॥ १६६ ॥

शुद्धश्च पञ्चमश्चैव पञ्चश्रुतिकधैवतः ।
कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्येतत्सप्तस्वरोदितः ॥ १६७ ॥

मेलः सिंहरवे रागे वेङ्कटाध्वरिकल्पिते ।
षड्जे तिस्रोऽथ रिषभे पञ्च गे त्वेकिकैव मे ।१६८॥

षडेव पञ्चमे त्वेका धे पञ्चैकैव नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयः प्रोक्ता मया द्वाविंशतिः स्फुटम् ।१६९॥

भेदोऽयमष्टपञ्चाशो मेलप्रस्तार इष्यते ।

इति सिंहरवमेलः ॥ १८ ॥

षड्जस्वरश्च रिषभः पञ्चश्रुतिसमन्वितः ॥ १७० ॥

गांधारोऽन्तरसंज्ञश्च वरालीमध्यमस्तथा ।
शुद्धश्च पञ्चमः पञ्चश्रुतिको धैवतस्तथा ॥ १७१ ॥

काकल्याख्यनिषादश्च कल्याणीमेलके स्वराः ।
षड्ज एकर्षभे पञ्च गांधारे तिस्र एव मे ॥ १७२ ॥

चतस्रः पञ्चमे त्वेका पञ्च धे तिस्र एव नौ ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १७३ ॥

पञ्चषष्टितमो भेदो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

इति कल्याणीमेलः ॥ १९ ॥

अस्माभिर्दर्शिता इत्थं लक्ष्यलक्षणसंगताः ॥ १७४ ॥

एकोनविंशतिर्मेलाः संप्रति प्रचरन्ति ये ।
अतेदानीं विचार्यन्ते रामामात्येन लक्षिताः ॥ १७५ ॥

मेलप्रकरणे मेलाः स्वरमेलकलानिधौ ।
तथा हि विंशतिं मेलानाह रामो विमूढधीः॥ १७६ ॥

युज्यते तत्कथं वेति तत्पृच्छामो वयं पुनः ।
तदुक्तरीत्या सारङ्गनाटकेदारगौलयोः ॥ १७७ ॥

संप्राप्तमेकमेलत्वं मेला स्युर्विंशतिः कथम् ।
ननु विंशतिमेलानां मध्ये पञ्चदशस्वपि॥ १७८ ॥

मेलेषु पञ्चमेलानामन्तर्भावस्त्वयेरितः ।
अन्यस्य पुनरन्यस्मिन्नान्तर्भावो भविष्यति ॥ १७९ ॥

अन्तराख्यानगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ।
स्थाने प्रतिनिधित्वेन संगृह्येते यदा स्वरौ ॥ १८० ॥

च्युतमध्यमगांधारच्युतषड्जनिषादकौ ।
तथा विंशतिमेलानं मध्ये पञ्चदशस्वपि ॥ १८१ ॥

मेलेषु पञ्चमेलानामन्तर्भावस्त्वयेरितः ।
सारङ्गनाटकेदारगौलमेलद्वयेऽपि च ॥ १८२ ॥

अविशेषेण भवता संग्राह्यत्वे सधर्मकौ ।

च्युतमध्यमगांधारच्युतषड्जनिषादकौ ॥१८३॥

अन्तस्य पुनरन्यस्मिन्नन्तर्भावो भवेत्तदा ।
ततो विंशतिमेलोक्तिव्याघातोऽयं दुरुत्तरः ॥१८४॥

मेलानां विंशतेर्यानि लक्ष्माण्युक्तानि हि त्वया ।
तानि सर्वाणि दृश्यन्ते विरुद्धान्येव केवलम् ॥१८५॥

तत्र स्थालीपुलाकाख्यन्यायेन कतिचित्पुनः ।
लक्षणानि प्रदर्श्यन्ते राम येष्वेव मोहितः ॥१८६॥

न हि तान्यत्र शक्यन्ते दूषणानि त्वयेरिते ।
ग्रन्थे गणयितुं दोषसहस्रग्रथने मया ॥१८७॥

तथा हि भैरवीरागः शंकराभरणस्तथा ।
गौडिरागश्च कथितस्त्वया श्रीरागमेलजाः ॥१८८॥

तत्कथं भैरवीशुद्धधैवतेनान्विता खलु ।
शंकराभरणो रागोऽन्तरगांधारवांस्तथा ॥१८९॥

सकाकलीनिषादश्च गौडीरागस्त्वयं पुनः ।
जातो मालवगौलाख्यरागमेलादिसंस्थितः ॥१९०॥

रागाणां पुनरेतेषां जन्म श्रीरागमेलतः ।
कथं विकत्थसे राम राम राम तव भ्रमः ॥१९१॥

यच्चोक्तं भवता शुद्धरामक्रीरागमेलतः ।

पाडीरागर्द्रदेश्याख्यरागजन्म भवेदिति ॥१९२॥

तद्दोषघातये राम रामस्मरणमातनु ।
पाड्यार्द्रदेशिरागौ च प्रसिद्धौ गौलमेलजौ ॥१९३॥

यदप्यावेदिता राम राम बुद्धिर्विरामता ।
देशाक्षीमेल एवैष कैशिक्याख्यनिषादकम् ॥१९४॥

प्राप्य कन्नडगौलः स्याद्गौलस्यातिमृषावहा ।
कर्णाटगौलः श्रीरागमेलोद्भवनतो न किम् ॥१९५॥

यच्च कन्नडगौलस्य मेले समुपजायते ।
घण्टारव इति प्रोक्तं पातकेनामुना पुनः ॥१९६॥

सत्यं न मोक्ष्यसे राम रामसेतुं गतोऽपि वा ।
भैरवीमेलसंभूतो रागो घण्टारवः खलु ॥१९७॥

यदप्युक्तं त्वया नादरामक्रीरागमेलके ।
साधारणाख्यगांधारः संग्राह्य इति तत्वतः ॥१९८॥

अपूर्ववयकारत्वमावेदयति राम ते ।
नादरामक्रियामेलगांधारोऽप्यन्तराभिधः ॥१९९॥

यच्चोक्तं रीतिगौलाख्यरागमेलस्य लक्षणम् ।
शुधाः सरिगमाः पञ्च पञ्चश्रुतिकधैवतः ॥२००॥

कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्यत्र रामक्रियस्तथा ।

भैरवीरागमेलोत्थो रीतिगौलः प्रकीर्त्यते ॥ २०१॥

शुद्धर्षभश्च गांधारः पञ्चश्रुतिकधैवतः ।
यच्च केदारगौलाख्यरागमेलस्य लक्षणे ॥ २०२॥

संग्राह्यश्च्युतषड्जाख्यनिषाद इति कल्पितम् ।
तत्र स्थानेऽनु शोचमि तव रामाभिधां पुनः ॥ २०३॥

कैशिक्याख्यनिषादो हि मेले केदारगौलके ।
यदप्युक्तं त्वया राम हेज्जुज्जीरागमेलके ॥ २०४॥

काकल्याख्यनिषादस्तु संग्राह्य इति तत्पुनः ।
अतितुच्छं यतस्तस्मिन्मेले शुद्धनिषादकः ॥ २०५॥

गृह्यते निखिलैर्लोकैर्वादकैर्गायकैरपि ।
यच्चोक्तं भवता राम काम्भोजीमेललक्षणम् ॥ २०६॥

गनी अन्तरकाकल्यौ रिधौ पञ्चश्रुती तथा ।
शेषाः शुद्धाश्च समपाः काम्भोजीमेलके त्विति ॥ २०७॥

तत्तावत्तव गीतज्ञबहिष्कार्यत्वसाधनम् ।
काम्भोजीरागमेलस्य कैशिक्याख्यनिषादकः ॥ २०८॥

इति नो वेत्ति किं वीणावादिनां गृहदास्यपि ।
तस्माद्वैकाररामोक्तान्मेलान्विश्वस्य वैणिकैः ।
कान्तारकूपे वेष्टव्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ २०९॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्डीप्रकाशिकायां
चतुर्थं मेलप्रकरणं संपूर्णम् ।

पञ्चमं रागप्रकरणम् ।

तुर्यप्रकरणे मेलाः सप्रपञ्चमुदिरीताः ।
अथ मेलोद्भवा रागा लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम् ॥ १ ॥

रञ्जयन्ति मनांसीति रागास्ते दश लक्षणाः ।
भवन्ति ते मतङ्गाद्यैः प्रापितास्तानि च क्रमात् ॥ २ ॥

लक्षणानि दशोक्तानि लक्ष्यन्ते तावदादितः ।
ग्रहांशौ मन्द्रतारौ च न्यासापन्यासकौ तथा ॥ ३ ॥

अथ संन्यासविन्यासौ बहुत्वं चाल्पता तथा ।
लक्षणानि दशैतानि रागाणां मुनयोऽब्रुवन् ॥ ४ ॥

दशानामपि चैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
येनादौ गीयते गीतं स्वरेण स भवेद् ग्रहः ॥ ५ ॥

बहुशो गीयते येन स्वरेणांशः स कथ्यते ।
अंशस्वरस्त्वसावेव जीवस्वर इति स्मृतः ॥ ६ ॥

नीचैः स्वरेण यद्गानं स मन्द्रस्वर उच्यते ।
उच्चैः स्वरेण यद्गानं स तारस्वर उच्यते ॥ ७ ॥

न्यासस्वरः स कथितो येन गीतं समाप्यते ।
अवान्तरसमप्तिं यो रागस्यापि तनोति सः ॥ ८ ॥

अपन्यासः स्मृतो न्यासस्त्वात्यन्तिकसमाप्तिकृत् ।
इति भेदो भवेन्न्यासापन्यसस्वरयोर्द्वयोः ।९॥

संन्यासो नाम गीताद्यखण्डभागसमाप्तिकृत् ।
गीतखण्डाद्यावयवस्यान्ते तिष्ठति स स्वरः ॥१०॥

विन्यास एतौ संन्यासविन्यासौ भरतादिभिः ।
अन्तर्भूतावपन्यासस्वर एवेति कीर्तितौ ॥११॥

अलङ्घनं तथाऽभ्यासो बहुत्वं द्विविधं मतम् ।
स्वरस्यास्पर्शनं यत्र लङ्घनं तत्र कीर्तितम् ॥१२॥

साकल्येन स्वरस्पर्शस्त्वलङ्घनमिति स्मृतम् ।
यदेकस्य स्वरस्यैव नैरन्तर्येण वाऽथ वा॥१३॥

व्यवधानेन वा भूयो भूयोऽप्युच्चारणं हि तत् ।
अभ्यास इति शंसन्ति बहुत्वं द्विविधं ततः ॥१४॥

अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तमनभ्यासाच्च लङ्घनात् ।
पूर्वोक्ताभ्यासराहित्यमनभ्यासः प्रकीर्तितः ॥१५॥

पूर्वोक्तालङ्घनाभावो लङ्घनं परिकीर्तितम् ।
लक्षणानि दशाप्येवं लक्षितानि मया स्फुटम् ॥१६॥

अथैतल्लक्षणान्रागानुद्दिशामि क्रमादहम् ।
रागास्तावद्दशविधा भरताद्यैरुदीरिताः ॥१७॥

ग्रामरागाश्चोपरागा रागा भाषाविभाषिकाः ।
तथैवान्तरभाषाख्या रागाङ्गाख्यास्ततः परम् ॥ १८ ॥

भाषाङ्गाणि क्रियाङ्गाणि ह्युपाङ्गानीति च क्रमात् ।
दशस्त्वेतेषु रागेषु ग्रामरागादयः पुनः ॥ १९ ॥

रागास्त्वन्तरभाषान्ता मार्गरागा भवन्ति षट् ।
ततो गन्धर्वलोकेन प्रयोज्यास्ते व्यवस्थिताः ॥ २० ॥

तस्माद्रागङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गसंज्ञिताः ।
रागाश्चत्वार एवैते देशीरागाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

तत्र रत्नाकरग्रन्थे शार्ङ्गदेवेन धीमता ।
चतुःषष्ट्यधिकं रागशतद्वयमुदीरितम् ॥ २२ ॥

लक्ष्यन्ते तेन कुत्रापि लक्ष्यवर्त्मनि संप्रति ।
ततः प्रसिद्धिवैधुर्यात्त्यक्त्वा रागांस्तु तान्पुनः ॥ २३ ॥

सर्वत्र लक्ष्यमार्गेऽत्र संप्रति प्रचरन्ति ये ।
तानस्मत्परमाचार्यतानप्पार्यसमुद्धृतान् ॥ २४ ॥

रागान्निरूपयिष्यामि लक्ष्यलक्षणसंमतान् ।
ग्रहांशन्यासमन्द्रादिव्यवस्था तेषु यद्यपि ॥ २५ ॥

देशीत्वात्सर्वरागेषु नैकान्तेन प्रवर्तते ।
तथाऽपि लक्ष्यमाश्रित्य गानलक्ष्मानुसृत्य च ॥ २६ ॥

रागाणां लक्षणं ब्रूमः संप्रति प्रचरन्ति ये ।
निरूप्यमाणरागाणां षड्जादिक्रमतो ब्रुवे ॥ २७ ॥

लिख्यन्ते पञ्चभिः पद्यै रागाः षड्जग्रहस्वराः ।
नाटः सौराष्ट्रसारङ्गनाटौ शुद्धवसन्तकः ॥ २८ ॥

गुण्डक्रिया मेचबौलिर्नादरामक्रियस्तथा ।
वराली ललिता पाडिरागः सालगभैरवी ॥ २९ ॥

श्रीरागारभिधन्यासिशंकराभरणाभिधाः ।
रागा हिन्दोलभूपालहिन्दोलाद्यवसन्तकाः ॥ ३० ॥

आहर्याभेरिसामन्ता वसन्ताद्या च भैरवी ।
हेज्जुज्जिर्मालवश्रीश्च शुद्धरामक्रिया तथा ॥ ३१ ॥

काम्भोजी च मुखारी च देवगान्धारिका तथा ।
नागध्वनिः सामरागस्तथा सामवरालिका ॥ ३२ ॥

एकत्रिंशदिमे रागाः षड्जन्यासग्रहांशकाः ।
गुर्जरी भिन्नषड्जश्च रेवगुतिस्त्रयोऽप्यमी ॥ ३३ ॥

रिन्यासांशग्रहाः प्रोक्ता मतङ्गभरतादिभिः ।
नारायणाख्यदेशाक्षी देशाक्षी राग एव च ॥ ३४ ॥

नारायण्यथ कर्णाटो बङ्गालश्चेति विश्रुताः ।
इमे रागास्तु चत्वारो गन्यासांशग्रहाः स्मृताः ॥ ३५ ॥

जयन्तसेनो बहुली मध्यादिरिमे त्रयः ।
मग्रहा मध्यमन्यासा मांशकाः परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥

आन्धाली चैव सावेरी पन्यासांशग्रहे उभे ।
रागो मल्लहरी घण्टारवो वेलावली तथा ॥ ३७ ॥

भैरवी चेति चत्वारो धन्यासांशग्रहाः स्मृताः ।
गौलकेदारगौलौ द्वौ च्छायागौलाभिधस्तथा ॥ ३८ ॥

रीतिगौलः पूर्वगौलो गौलो नारायणाभिधः ।
रागः कन्नडगौलश्च सप्त गौला इमे पुनः ॥ ३९ ॥

निषादग्रहनिन्यासनिषादांशाः प्रकीर्तिताः ।
चतुःपञ्चाददुद्दिष्टा इति रागा ग्रहादिभिः ॥ ४० ॥

अथैतेषां क्रमाल्लक्ष्म लक्ष्यलक्षणसंगतम् ।
नाटो भाषाङ्गरागोऽत्र वादी षड्जः स्वरो मतः ॥ ४१ ॥

संवादी पञ्चमो ज्ञेयो गनी प्रोक्तौ विवादिनौ ।
अनुवादी रिधद्वन्द्वं चायं सायं प्रगीयते ॥ ४२ ॥

अवरोहे निधगरिवर्जमेनं प्रचक्षते ।
संपूर्णरागश्चैवैष संमतो गनवेदिनाम् ॥ ४३ ॥

सौराष्ट्ररागो मेलस्य गौलस्याभ्युदयः परः ।
संपूर्णश्चैष वादी च षड्जः संवादिनौ मपौ ॥ ४४ ॥

निषादश्चानुवादीह रिधौ द्वौ च विवादिनौ ।
सर्ववेलासु गातव्यः ख्यातः संगीतवेदिभिः ॥ ४५ ॥

सारङ्गनाटः संपूर्णः संभूतो गौलमेलतः ।
अस्यापि च भवेद्वादी षड्जः संवादिनौ मपौ ॥ ४६ ॥

विवादिनौ गनी चानुवादिनौ धैवतर्षभौ ।
सायं चायं प्रगातव्यः संगीताम्बुधिपारगैः ॥ ४७ ॥

रागः शुद्धवसन्ताख्यो रागाङ्गो गीयते प्रगे ।
शंकराभरणाख्यातरागमेलसमुद्भवः ॥ ४८ ॥

आह बैकाररामस्त्वारोहे पञ्चमवर्जनात् ।
षाडवत्वं न तद् युक्तं यस्मादस्यावरोहणात् ॥ ४९ ॥

आरोहेऽपि प्रयोगोऽस्ति तस्मात्संपूर्णरागता ।
दिनस्य चरमे यामे गीतः सोऽयं शुभावहः ॥ ५० ॥

गुण्डक्रिया गौलमेलजाता संपूर्णतामता ।
नादरमक्रियारागः संपूर्णस्वरसंगतः ॥ ५१ ॥

गेयः सायाह्नसमये गौलमेलसमुद्भवः ॥
वरालिरागः संपूर्णो वादी षड्जोऽथ कथ्यते ॥ ५२ ॥

संवादिनौ मपौ ज्ञेयौ गनी चैव विवादिनौ ।
रिषभो ह्यनुवादी स्यात्सर्वदाऽप्येष गीयते ॥ ५३ ॥

प्रगे प्रगेया ललिता पवर्जा गौलमेलजा ।
पाडीरागो गौलमेलप्रभूतः षाडवो मतः ॥ ५४ ॥

गलोपश्चरमे यामे दिनस्य परिगीयते ।
श्रीरागमेलसंभूतो रागः सालगभैरवी ॥ ५५ ॥

संपूर्णस्वरसंयुक्ता यामे गेया तुरीयके ।
श्रीरागः परिपूर्णोऽपि गधयोः स्थानवर्जितः ॥ ५६ ॥

गेयः साय्ह्नसमये सर्वसंपद्प्रदायकः ।
आरभीनामको रागः संपूर्णस्वरसंगतः ॥ ५७ ॥

मेलस्त्वस्य स एव स्याच्छंकराभरणः स्वयम् ।
धन्यासिरागो रागाङ्गो जातः श्रीरागमेलतः ॥ ५८ ॥

रिधलोपादौडुवोऽयं प्रातर्गीतः शुभप्रदः ।
शंकराभरणो रागः पूर्णः सायं प्रगीयते ॥ ५९ ॥

हिन्दोलसंज्ञको रागो भैरवीमेलसंभवः ।
औडुवी रिधलोपेन सर्वकालेषु गीयते ॥ ६० ॥

भूपालः प्रातरुद्गेय औडुवी मनिवर्जनात् ।
एष रागाङ्गरागेषु गणितः शार्ङ्गसूरिण ॥ ६१ ॥

आहरीमेलजः पूर्णो हिन्दोलाद्यवसन्तकः ।
संपूर्णस्त्वाहरीरागः षड्जपञ्चमकौ क्रमात् ॥ ६२ ॥

वादिसंवादिनौ तत्र गनी चैव विवादिनौ ।
अनुवादिस्वरौ ज्ञेयौ रिधौ सायं प्रगीयते ॥ ६३॥

आभेरिरागः पूर्णोऽयमाहरीमेलसंभवः ।
सामन्तरागः पूर्णोऽत्र वदिसंवादिनौ सपौ ॥ ६४॥

विवादिनौ निगावन्ये स्वराः स्युरनुवादिनः ।
शंकराभरणच्छायः सायमेष प्रगीयते ॥ ६५॥

वसन्तभैरवीरागः संपूर्णोऽप्यल्पपञ्चमः ।
प्रातर्गातव्य इत्येवं ख्यातो वातात्मजन्मना ॥ ६६॥

हेज्जुज्जिरागः संपूर्णो यामेऽह्नो गीयतेऽन्तिमे ।
षाडवी मालवश्रीः स्याद्रागाङ्गमृषभोज्झितः ॥ ६७॥

मेलः श्रीरागमेलस्य सर्वकालेषु गीयते ।
संपूर्णः शुद्धरामक्री वादी षड्जोऽत्र कथ्यते ॥ ६८॥

संवादी पञ्चमः प्रोक्तो गनी चैव विवादिनौ ।
अनुवादी रिधद्वन्द्वं गेयं सायं प्रगीयते ॥ ६९॥

क्रियाङ्गरागोऽयमिति भरताद्यैरुदीरितम् ॥
काम्भोजिरागः संपूर्णोऽप्यारोहे मनिवक्रितः ॥ ७०॥

सायं संगीयते सोऽयं संगीतागमपारगैः ॥
मुखारिरागः संपूर्णो वादिसंवादिनाविह ॥ ७१॥

सपौ विवादिनौ त्वत्र गनी चैवानुवादिनौ ।
रिधाविति च बोद्धव्यं गातव्यः सर्वदाऽप्ययम् ॥ ७२॥

संपूर्णो देवगान्धारीरागः श्रीरागमेलजः ।
गातव्यः प्रातरेवैष नागध्वनिरथोच्यते ॥ ७३॥

संपूर्णरागो रागाङ्गंशंकराभरणोत्थितः ।
शंकराभरणान्मेलात्संभूतः सामरागकः ॥ ७४॥

संपूर्णः सततं गेयो मन्द्रमध्यमभूषितः ।
रागः सामवराल्याख्यः सामवेदसमुद्भवः ॥ ७५॥

संपूर्णो गीयते नित्यमित्येकत्रिंशदीरिताः ।
रागाः सलक्षणाः सम्यक्षड्जन्यासग्रहांशकाः ॥ ७६॥

अथर्षभग्रहाणां त्रिरागाणां लक्ष्म चक्ष्महे ।
संपूर्णो गुर्जरीरागो रागाङ्गो गौलमेलजः ॥ ७७॥

प्रगे प्रगीयः कथितस्त्ववरोहे धवर्जितः ।
भिन्नषड्जाख्यरागोऽयं जातो भूपालमेलतः ॥ ७८॥

संपूर्णः प्रथमे यामे दिनस्य परिगीयते ।
रेवगुप्तिस्तु हेज्जुज्जिमेलोत्थो मनिवर्जनात् ॥ ७९॥

औडुवश्चरमे यामे दिवसस्यैष गीयते ।
चत्वारोऽथ निरूप्यन्ते रागा गान्धारकग्रहाः ॥ ८०॥

नारायणाद्यदेशाक्षिः संपूर्णो गीयते प्रगे ।
शंकराभरणाख्यानरागमेलसमुद्भवः ॥ ८१॥

संपूर्ण एव देशाक्षीरागः प्रातः प्रगीयते ।
मेलो नारायणीरागः शंकराभरणोदितः ॥ ८२॥

संपूर्णस्त्वेष गातव्यः प्रातः संगीतकोविदैः ।
रागः कर्णाटबङ्गालो भाषाङ्गं गौलमेलजः ॥ ८३॥

प्रातःकालेषु गातव्यः षाडवोऽयं निवर्जितः ।
सर्वदाऽप्येष गातव्यो गीतज्ञैः शुभरक्तिदः ॥ ८४॥

मन्यासांशग्रहा रागा निरूप्यन्ते त्रयोऽधुना ।
जयन्तसेनाख्यरागो जातः श्रीरागमेलतः ॥ ८५॥

रिवर्जितः षाडवोऽयं सायंकाले प्रगीयते ।
मध्यमादिस्तु रागाङ्गरागः श्रीरागमेलजः ॥ ८६॥

रिधलोपादौडुवोऽयं सायंकाले प्रगीयते ।
रक्तिरेतस्य रागस्य मुरल्यां दृश्यतेऽधिका ॥ ८७॥

बहुली गौलमेलोत्थो रागो मध्यमवर्जनात् ।
षाडवो गीयते सोऽयं सायंकाले विचक्षणैः ॥ ८८॥

पन्यासांशग्रहौ रागौ निरूप्येते मयाऽधुना ।
निगलोपादौडुवोऽयमान्धालीराग ईरितः ॥ ८९॥

मेलः श्रीरागमेलस्य कथ्यते गीतवेदिभिः ।
गौलमेलसमुद्भूतः सावेरीराग ईरितः ॥ ९० ॥

आरोहे गनिलोपोऽयं प्रातर्गीतो विचक्षणैः ।
निरूप्यन्तेऽधुना रागाश्चत्वारो धैवतग्रहाः ॥ ९१ ॥

ख्याता मलहरी गौलमेलजाता निलोपतः ।
षाडवत्वं गता प्रातर्गातव्या गीतकोविदैः ॥ ९२ ॥

घण्टारवाख्यरागस्तु भैरवीमेलसंभवः ।
संपूर्णस्वरसंयुक्तः सर्वकालेषु गीयते ॥ ९३ ॥

वेलावली तु भाषाङ्गं जातः श्रीरागमेलतः ।
संपूर्णभावं भजते प्रभाते चैष गीयते ॥ ९४ ॥

सायाह्नरागः संपूर्णस्तूपाङ्गं भैरवी स्मृतः ।
वादी षड्जोऽत्र संवादी पञ्चमः स्याद्विवादिनौ ॥ ९५ ॥

स्वरौ निषादगांधारौ रिधौ चैवानुवादिनौ ।
निरूप्यन्ते सप्त रागा निन्यासांशग्रहा मया ॥ ९६ ॥

गौलस्तु षाडवो रागो रागाङ्गं धैवतोज्झितः ।
वादिसंवादिनावत्र रिगौ शश्वत्प्रगीयते ॥ ९७ ॥

केदारगौलः संपूर्णः काम्भोजीमेलसंभवः ।
गेयोऽसौ सुतरां रक्तिदायको गायकोत्तमैः ॥ ९८ ॥

उपाङ्गराग इत्येवमूचिरे भरतादयः ।
गौलमेलोद्भवश्छायागौलः संपूर्णतां गतः ॥ ९९ ॥

रीतिगौलाख्यरागस्तु भैरवीमेलसंभवः ।
संपूर्णश्चैष गातव्यः सोऽयं संगीतकोविदैः ॥ १०० ॥

पूर्वगौलस्य मेलः स्याच्छुद्धगौलश्च यः स्मृतः ।
संपूर्णश्चैष गातव्यः सायाह्ने गीतकोविदैः ॥ १०१ ॥

नारायणाद्यगौलस्तु संपूर्णः परिकीर्तितः ।
केदारगौलमेलोत्थः सायाह्ने त्वेष गीयते ॥ १०२ ॥

रागः कन्नडगौलोऽयं जातः श्रीरागमेलतः ।
संपूर्णोऽपि कदाचित्स्यादारोहे त्यक्तमध्यमः ॥ १०३ ॥

रागः सिंहरवो नाम षड्जन्यासग्रहांशकः ।
सोऽयमस्माभिरुन्नीतः संपूर्णो गीयते सदा ॥ १०४ ॥

लक्षिताः पञ्चपञ्चाशदिति रागाः स्फुटं मया ।
गीतठायप्रबन्धा हि तानप्पार्यैः प्रवर्तिताः ॥ १०५ ॥

देशीयरागाः कल्याणीप्रमुखाः सन्ति कोटिशः ।
गीतठायप्रबन्धेषु नैते योग्या कदाचन ॥ १०६ ॥

कल्याणिरागः संपूर्ण आरोहे मनिवर्जितः ।
गीतप्रबन्धयोग्योऽपि तुरुष्काणामतिप्रियः ॥ १०७ ॥

रागः पन्तुवराल्याख्यः संपूर्णः पामरप्रियः ।
गीतठायप्रबन्धानां दूराद् दूरतरः स्मृतः ॥ १०८ ॥

एवं प्रकारेणोन्नेया रागा देशसमुद्भवाः ।
आनन्त्यात्संकराच्चैव नास्माभिर्लक्षिताः पृथक् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्डीप्रकाशिकायां
पञ्चमं रागप्रकरणं संपूर्णम् ।

षष्ठमालापप्रकरणम् ।

एवं रागप्रकरणे रागाः सम्यङ् निरूपिताः ।
अथालापप्रकरणे तेषामालाप उच्यते ॥ १ ॥

तत्रालापेषु सर्वत्राप्यादावाक्षिप्तिका स्मृता ।
आक्षिप्तिकैव लोकेऽस्मिन्नायत्तमिति गीयते ॥ २ ॥

पीनत्वेन यथाऽऽक्षिप्तं स्वनिर्वाहाय भोजनम् ।
रागेणापि तथाऽऽक्षिप्तेत्यादावाक्षिप्तिका मता ॥ ३ ॥

आक्षिप्तिकानन्तरं तु कर्तव्या रागवर्धनी ।
इयमेव जनैर्लोके यडुपित्यभिधीयते॥ ४ ॥

यस्मादाक्षिप्तिकोद्भूतं रागं वर्धयते स्फुटम् ।
तस्मादाख्यायते रागवर्धनीत्यभिधानतः ॥ ५ ॥

रागवर्धन्यसावेव प्रोक्ता करणमित्यपि ।
ततो विदारी गातव्या लोके मुक्तायिसंज्ञिता ॥ ६ ॥

आद्यद्वितीययो रागवर्धन्योश्छेदकत्वतः ।
विदारीति वदन्त्येवमुत्तरत्रापि योज्यताम् ॥ ७ ॥

अनन्तरं समुद्गेया द्वितीया रागवर्धनी ।
तस्या एव च लोकेऽस्मिन्द्वेधा यडुपिति प्रथा ॥ ८ ॥

तद्विदारी द्वितीयाऽथ तृतीया रागवर्धनी ।
तृतीया तद्विदारी च कर्तव्या तदनन्तरम् ॥ ९ ॥

सेयं तृतीयका रागवर्धनी तद्विदारिका ।
विकल्पेन क्वचित्स्यातां न स्यातां वा क्वचित्क्वचित् ॥ १० ॥

ततः स्थायी भवेत्तत्र स्थायिशब्दार्थ उच्यते ।
यत्रोपवेश्यते तानः स्वरे स्थायी स कथ्यते ॥ ११ ॥

तत्रादौ मध्यषड्जाख्यः स्थायी तल्लक्ष्म चक्ष्महे ।
मध्यषड्जं समारभ्य तारषड्जावधि क्रमात् ॥ १२ ॥

भवन्त्यष्टौ स्वरा रागे संपूर्णे सप्त षाडवे ।
औडुवे षट् क्रमात्तेषामारोहः क्रमतः पुनः ॥ १३ ॥

एकैकस्य स्वरस्यैषां तानद्वितयसंख्यया ।
मध्यषड्जादितारान्तस्वरेष्वष्टस्वपि स्मृताः ॥ १४ ॥

द्व्यष्ट ताना मध्यषड्जन्यासवन्तो भवन्त्यमी ।
तानद्वयं स्वरे यस्मिन्गीयते तत्पुरःस्थिताः ॥ १५ ॥

न संग्राह्याः स्वराः किं तु स्वाधःस्थाने गतेष्वपि ।
आमन्द्रर्षभमारोहावरोहक्रमतः स्वरान् ॥ १६ ॥

यथायोगं समादाय विन्यस्येन्मध्यषड्जके ।
अवरोहेऽप्येवमेव विशेषस्तु प्रदश्यते ॥ १७ ॥

तानद्वयं तारषड्जे गीत्वा तारनिषादके ।
तानद्वयं यथा गायेत्तस्मिनवसरे पुनः ॥ १८ ॥

न संस्पृशेदेवमेव पञ्चमे मध्यमे तथा ।
गांधारर्षभयोर्मध्यषद्जेऽपि च पृथक्पृथक् ॥ १९ ॥

तानद्वये गीयमाने स्पृशेन्नाधस्तनस्वरान् ।
तदेवमवरोहे तु ग्राह्या नाधस्तनाः स्वराः ॥ २० ॥

आरोहे त्वग्रिमा नैव स्वरा ग्राह्या इति स्थितिः ।
अत्ररोहेऽवरोहे च द्वौ द्वौ तानौ प्रतिस्वरं ॥ २१ ॥

तयोरादिमताने तु न कार्यो निष्क्रमः स्वरे ।
किं तु स्वरस्पर्शमात्रं ततः स्थाने द्वितीयके ॥ २२ ॥

क्षणमात्रं स्वरे स्थित्वा पश्चात्तानं समापयेत् ।
नियमोऽयं मध्यषड्जस्थायिमात्रे प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥

तदेवं मध्यषड्जाख्यः स्थायी समनुवर्णितः ।
एवं मध्यनिषादाख्यस्वरादामन्द्रषड्जकम् ॥ २४ ॥

सप्त स्वराः संभवन्ति तेषु सप्तस्वरेष्वपि ।
निधपाद्याः स्वरा ये ये सहन्तेऽवस्थितिं पृथक् ॥ २५ ॥

तान्स्वरान्स्थायिनः कृत्व पश्चादारोहमार्गतः ।
तत्तत्स्वरापेक्षयाष्टौ स्वरा ग्राह्या यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

तदूर्ध्वं विद्यमानांस्तु स्वरांस्तांश्चैव संस्पृशेत् ।
एवं मन्द्रस्वरेष्वेवारोहे तानचतुष्टयम् ॥ २७ ॥

अवरोहे चतुस्तानान्गीतस्थायिस्वरेष्वथ ।
न्यासः कर्तव्य इत्येवं संप्रदायः प्रदर्शितः ॥ २८ ॥

समाप्यैवं स्थायिविधिं कुर्यात्तदनुवर्तनम् ।
वर्धनीमेव लोकेऽस्मिन्नाहुर्मकरणीं जनाः ॥ २९ ॥

वर्धन्याश्च भवेन्मन्द्रषड्जे तावदुपक्रमः ।
न्यासस्तु मध्यषड्जेऽथ चतुर्थी रागवर्धनी ॥ ३० ॥

ततस्तदनुसारेण चतुर्थी स्याद्विदारिका ।
साधारणं सर्वरागेष्वेतदालापलक्षणम् ॥ ३१ ॥

तानप्पाकृतपञ्चाशद्रागालापेषु मत्कृतम् ।
आलापलक्षणमिदं लक्ष्यतां लक्ष्यकोविदैः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-
साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्डीप्रकाशिकायां
षष्ठमालापप्रकरणं संपूर्णम् ।

सप्तमं ठायप्रकरणम् ।

एवं षष्ठप्रकरणे प्रोक्तमालापलक्षणम् ।
सप्तमेऽथ प्रकरणे ठायलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

तत्तद्रागानुसारेण यत्र कुत्रापि च स्वरे ।
स्थित्वा स्वरं तमेवाथ स्थायिनं परिकल्प्य च ॥ २ ॥

तत्पुरोवर्तिषु चतुःस्वरेष्वथ यथाक्रमम् ।
तत्तद्रागानुसारेणारोहे तानचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

अवरोहे तथा तानचतुष्टयमिति क्रमात् ।
गीत्वा तानाष्टकं पश्चादारभ्य स्थायिनं स्वरम् ॥ ४ ॥

यदुक्तं कश्चिदाकल्प्य विन्यस्येन्मन्द्रषड्जके ।
स्थायिस्थितस्य तस्यैव यड्डुपस्याभिधीयते ॥ ५ ॥

लोके मकरिणीत्येवं संज्ञा मुक्तायिका ततः ।
ठायसामान्यलक्ष्मेदं वेङ्कटाध्वरिणोदितम् ॥ ६ ॥

परमो गुरुरस्माकं तानप्पाचार्यशेखरः ।
सर्वेषामपि रागाणामेतल्लक्ष्मानुसारतः ।
ठायान्प्रकल्पयामास लक्ष्यमस्य तदेव सः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-

साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्दीप्रकाशिकायां
सप्तमं ठायप्रकरणं संपूर्णम् ।

अष्टमं गीतप्रकरणम् ।

एवं ठायप्रकरणे ठायाः सम्यङ् निरूपिताः ।
अष्टमेऽथ प्रकरणे गीतजातं निरूप्यते ॥ १॥

ननु गीयत इत्येवं व्युत्पत्याऽलापठाययोः ।
प्रबन्धानां च गीतत्वमस्ति तत्किं निरूप्यते ॥ २॥

इति चेदुच्यते गीतशब्दोऽयं योगतः पुनः ।
प्रबन्धालापठायानां वाचकः स्यात्तथाऽप्यसौ ॥ ३॥

रूढ्या सालगसूडाख्यगीतभेदैकवाचकः ।
अथः सालगसूडाख्यं गीतमत्र निरूप्यते ॥ ४॥

तत्र सालगसूडेतिशब्दस्यार्थः प्रदर्श्यते ।
सूड इत्येष देशीयशब्दो गीतकवाचकः ॥ ५॥

स च सूडो द्विधा शुद्धश्छायालग इति क्रमात् ।
तत्र ब्रूमः प्रकरणे शुद्धसूडोऽभिधास्यते ॥ ६॥

अथ च्छायालगः सूडश्छाया नाम समानता ।
शुद्धच्छाया शुद्धसाम्यं तां छायां लगतीत्ययम् ॥ ७॥

गच्छतीति यतस्तस्माच्छायालग इति स्मृतः ।
छायालगेति शब्दापभ्रंशः सालग इत्ययम् ॥ ८॥

शुद्धत्वं चात्र शास्त्रोक्तनियमेन समन्वयः ।
एवं सालगसूडेति शब्दस्यार्थः प्रदर्शितः ॥ ९ ॥

स च सालगसूडाख्यो ध्रुवादिः सप्तधा मतः ।
आद्यो ध्रुवस्ततो मट्टः प्रतिमट्टो निसारुकः ॥ १० ॥

अट्टतालस्ततो रास एकतालीति च क्रमत् ।
तत्रापि प्रथमोद्दिष्टध्रुवलक्षणमुच्यते ॥ ११ ॥

आदौ खण्डद्वयं कार्यं भिन्नमात्वेकधातुकम् ।
तत्खण्डद्वयमुद्ग्राहो विज्ञेयस्तदनन्तरम् ॥ १२ ॥

उद्ग्राहस्वरतः किंचिदुच्चस्वरसमन्वितम् ।
खण्डं कुर्यादिदं खण्डत्रयं द्विर्गेयमिष्यते ॥ १३ ॥

ततो द्विखण्ड आभोगः स्तुत्यनामाङ्कितः स्मृतः ।
उच्चस्वरैकखण्डः स्यादाभोग इति केचन ॥ १४ ॥

उद्ग्राहस्याद्यखण्डे च न्यासो यत्र स तु ध्रुवः ।
तं च ध्रुवं द्व्यष्टविधं वदन्ति भरतादयः ॥ १५ ॥

एकादशाक्षरात्खण्डादेकैकाक्षरवर्धितैः ।
खण्डैर्ध्रुवा द्व्यष्टविधाः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥ १६ ॥

जयन्तः शेखरोत्साहौ ततो मधुरनिर्मलौ ।
कुन्तलः कोमलश्चारो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ॥ १७ ॥

कामदो विजयाख्यश्च कंदर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति संज्ञास्तेषां क्रमादिमाः ॥ १८ ॥

आदितालेन शृङ्गारे जयन्तो गीयते बुधैः ।
शेखरो गीयते वीरे रसे निःसारुतालतः ॥ १९ ॥

उत्साहः प्रतिमट्टेन हास्ये तालेन गीयते ।
मधुरो भोगदो गेयः करुणे हयलीलया ॥ २० ॥

क्रीडातालेन शृङ्गारे गीयते निर्मलो ध्रुवः ।
लघुशेखरतालेन कुन्तलो गीयतेऽद्भुते ॥ २१ ॥

केरलो विप्रलम्भे च झोम्पतालेन गीयते ।
हर्षदो गीयते चारो वीरे निःसालुतारतः ॥ २२ ॥

नन्दनो वीरशृङ्गारे त्वेकतालेन गीयते ।
वीरे हास्ये च शृङ्गारे प्रतिमट्टेन गीयते ॥ २३ ॥

अभीष्टफलदः श्रोतृगातॄणां चन्द्रशेखरः ।
प्रतिमट्टेन शृङ्गारे गातव्यः कामदध्रुवः ॥ २४ ॥

हास्ये द्वितीयतालेन गायन्ति विजयध्रुवम् ।
कंदर्पो हास्यशृङ्गारकरुणेष्वादितालतः ॥ २५ ॥

क्रीडातालेन शृङ्गारे गातव्यो जयमङ्गलः ।
तिलको वीरशृङ्गारे त्वेकताल्या प्रगीयते ॥ २६ ॥

प्रतिमट्टेन शृङ्गारे गीयते ललितध्रुवः ।
स्याद्वर्णनियमः सर्वखण्डे खण्डद्वये यथा॥ २७॥

इति ध्रुवं निरूप्याथ मट्टलक्षणमुच्यते ।
यतिद्वयं वैकयतिर्यत्रोद्ग्राहाख्यखण्डके ॥ २८॥

ध्रुवखण्डं ततस्तच्च द्विवारं गेय इष्यते ।
तद् गीत्वा ध्रुवमागत्य चाभोगो गीयते सकृत् ॥ २९॥

ध्रुवे न्यासस्ततः प्रोक्तः स मट्टो मट्टतालकः ।
जयप्रियो मङ्गलश्च सुन्दरो वल्लभस्तथा ॥ ३०॥

कलापः कमलश्चेति षड् भेदा मट्टके मताः ।
षट्प्रकारो मट्टतालस्तेन गीतिश्च विद्यते ॥ ३१॥

वीरे जयप्रियो गेयो मट्टेन जगणात्मना ।
आद्यन्तयोर्लघुर्मध्ये गुरुश्चेज्जगणः स्मृतः ॥ ३२॥

गेयो भगणमट्टेन शृङ्गारे मङ्गलाभिधः ।
आदौ गुरुर्लघुद्वन्द्वं पश्चाच्चेद्भगणः स्मृतः ॥ ३३॥

युक्तः सगणमट्टेन शृङ्गारे सुन्दरो मतः ॥
आदौ लघुद्वयं चान्ते गुरुश्चेत्सगणो मतः ॥ ३४॥

ज्ञेयो रगणमट्टेन वल्लभः करुणे रसे ।
आद्यन्तयोर्गुरुर्मध्ये लघुश्चेद्रगणो मतः ॥ ३५॥

विरामान्तेन नगणो मट्टतालेन गीयते ।
हास्ये रसे कलापाख्यः कमलस्त्वद्भुते रसे ॥ ३६ ॥

विरामान्तद्रुतद्वन्द्वोपरि लघ्वात्तमट्टतः ।
नगणस्त्रिलघुः प्रोक्त इति मट्टो निरूपितः ॥ ३७ ॥

अथोद्देशक्रमेणैव प्रतिमट्टो निरूप्यते ।
मट्टवत्प्रतिमट्टस्य लक्ष्मोद्ग्राहादिके मतम् ॥ ३८ ॥

प्रतिमट्टाभिधस्तालविशेषोऽत्र प्रकीर्तितः ।
प्रतिमट्टश्चतुर्धा स्यादमरस्तारसंज्ञितः ॥ ३९ ॥

विचारः कुन्तनामा चेत्येतेषां लक्षणं ब्रुवे ।
अमरो गुरुणैकेन शृङ्गारे गीयते रसे ॥ ४० ॥

विरामान्तद्रुतद्वन्द्वाल्लघुद्वन्द्वेन गीयते ।
ताराख्यः प्रतिमट्टोऽसौ रसयोर्वीररौद्रयोः ॥ ४१ ॥

लघुत्रयाद्विरामान्ताद्विचारः करुणे भवेत् ।
विराममध्यकलघुत्रयात्कुन्तोऽद्भुते स्मृतः ॥ ४२ ॥

प्रतिमट्टं निरूप्यैवं निःसारोर्लक्षणं ब्रुवे ।
बद्धा निःसारुतालेन निःसारुरिति कीर्तिता ॥ ४३ ॥

वैकुन्दानन्दकान्तारसमरा वाञ्छितस्तथा ।
विशालश्चेति निःसारुगीतभेदा षडीरिताः ॥ ४४ ॥

द्रुतद्वन्द्वोपरि लघुद्वन्द्वाद्वैकुन्द उच्यते ।
भवेदानन्द आनन्दो विरामान्तद्रुतद्वयात् ॥ ४५॥

विप्रलम्भे तु कान्तारो लघुन गुरुणा स्मृतः ।
लघुद्वयाद्विरामान्तात्समरो नाम कीर्तितः ॥ ४६॥

लघुद्वयाद्द्रुतद्वन्द्वाद्वाञ्छितः कथ्यते बुधैः ॥
लघुद्रुतद्वये पुनर्लघुभिः स्याद्विशालकः ॥ ४७॥

निःसारुकं निरूप्यैवमट्टतालोऽभिधीयते ।
मट्टतालेन संयुक्तमट्टतालं प्रचक्षते ॥ ४८॥

निःशङ्कः शङ्खशीलौ च चारोऽथ मकरन्दकः ।
विजयश्चेति षड्भेदानट्टताले प्रचक्षते ॥ ४९॥

लगुरुभ्यां द्रुतद्वन्द्वान्निःशङ्को विस्मये भवेत् ।
लघोर्द्रुतद्वयेन स्याच्छङ्खः शृङ्गारवीरयोः ॥ ५०॥

शान्ते शीलो विरामान्ताद्द्रुतद्वन्द्वाल्लघुर्भवेत् ।
द्रुतद्वन्द्वोपरि लघुगुरुभ्यां चार ईरितः ॥ ५१॥

मकरन्दो द्रुतद्वन्द्वानन्तरं गुरुणा स्मृतः ।
विजयस्तु द्रुतद्वन्द्वानन्तरं लघुना स्मृतः ॥ ५२॥

इत्यट्टतालः कथितो रासकोऽथ निरूप्यते ।
निबद्धो रासतालेन रासकः स चतुर्विधः ॥ ५३॥

विनादो वरदो नन्दः कम्बुकश्चेत्यनुक्रमात् ।
आलापान्ताद् ध्रुवपदाद्विनोदः कौतुके स्मृतः ॥ ५४ ॥

ध्रुवादालापमध्यात्तु वरदो देवतास्मृतौ ।
खण्डमाद्यं द्विखण्डस्योद्ग्राहस्यालापनिर्मितम् ॥ ५५ ॥

यस्यासौ रासको नन्दो गीयतेऽद्भुत एव सः ।
आलापादेर्ध्रुवपदात्कम्बुजः करुणे भवेत् ॥ ५६ ॥

सर्वेषु रासकेष्वेषु द्विखण्डोद्ग्राहकल्पना ।
इत्युक्त्वा रासकं गीतमेकताली निरूप्यते ॥ ५७ ॥

एकताली भवेदेकताल्या सा च त्रिधा स्मृता ॥
रमा च चन्द्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम् ॥ ५८ ॥

सकृद्द्वियतिरुद्ग्राहोऽन्तरस्त्वक्षरनिर्मितः ।
यस्यामसौ रमा नाम प्रथमो भेद इष्यते ॥ ५९ ॥

उद्ग्राहो द्विदलो यस्यामालापरचितोऽन्तरः ।
एकताली चन्द्रिका सा द्वितीयो भेद इष्यते ॥ ६० ॥

आलापपूर्वकोद्ग्राहा विपुलाख्यैकतालिका ।
आलापी गमकालप्तिरक्षरैर्वर्जिता मता ।
सप्तसालगसूडानामिति लक्षणमीरितम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसाग्निचित्यसर्वतोमुखातिरात्र-

साग्निचित्याप्तवाजपेययाजिगोविन्ददीक्षित-
नागमाम्बिकावरद्वितीयनन्दनस्य साग्निचित्यसर्वक्रतुयाजि-
यज्ञनारायणदीक्षिताव्यवहितानुजस्याच्युत-
विजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य
कृतौ चतुर्दण्दीप्रकाशिकायां
अष्टमं गीतप्रकरणं संपूर्णम् ।

नवमं प्रबन्धप्रकरणम् ।

एवं गीतप्रकरणे गीतं सम्यङ् निरूपितम् ।
नवमेऽथ प्रकरणे प्रबन्धोऽयं निरूप्यते ॥ १ ॥

ननु प्रबध्यत इति व्युत्पत्या नास्ति भिन्नता ।
गीतप्रबन्धयोस्तस्मात्पृथक्प्रकरणं वृथा ॥ २ ॥

उच्यते षड्भिरङ्गैश्च चतुर्भिर्धातुभिश्च यः ॥
निबद्धः स्वरसंदर्भस्तस्मिन्नेव हि भूरिशः ॥ ३ ॥

प्रबन्ध इति लोकानां व्यवहारो निरीक्ष्यते ।
अतः प्रबन्धशब्दोऽत्र निरूढः पङ्कजादिवत् ॥ ४ ॥

गीतप्रबन्धयोरेवं भेदो यदि न कल्प्यते ।
कुतः सिध्येच्चतुर्दण्डी कुत्तो गोपालनायकः ॥ ५ ॥

प्रयुक्तं तु चतुर्दण्डीत्यतो गीतप्रबन्धयोः ।
भेदात्पृथक्प्रकरणं प्रबन्धार्थं प्रवर्तते ॥ ६ ॥

निबद्धः षड्भिरङ्गैश्च चतुर्भिर्धातुभिश्च यः ।
स्वरौघः स प्रबन्धः स्यदित्युक्तं तत्र कानि तु ॥ ७ ॥

षडङ्गानीति चेत्ब्रूमः स्वरश्च बिरुदं पदम् ॥
तेनकः पाटतालौ चेत्येतान्यङ्गानि षट् पुनः ॥ ८ ॥

प्रबन्धस्याङ्गिनो ज्ञेयान्यन्यद्रत्नाकरे स्फुटम् ।
तत्र स्वरास्तु षड्जाद्याः शब्दा ध्वन्यात्मका इति ॥ ९ ॥

स्वरप्रकरणे प्रोक्तं प्रबन्धाङ्गस्वरास्त्विह ।
सरिगाद्याः सप्त वर्णाः षड्जादिध्वनिवाचकाः ॥ १० ॥

स्वराभिव्यक्तिसंयुक्ताः स्वरशब्देन कीर्तिताः ।
संबुद्ध्यन्तपदैरेव नेतुर्यद्दुपबद्ध्यते ॥ ११ ॥

वर्णनं धैर्यशौर्यादेर्बिरुदं नाम तन्मतम् ।
क्रियाकारकसंबन्धरूपेण यदि बध्यते ॥ १२ ॥

तदेवं धैर्यशौर्यादेर्वर्णनं तत्पदं स्मृतम् ।
अतो न संकराशङ्का बिरुदस्य पदस्य च ॥ १३ ॥

तेनको नाम तेनेति शब्दस्य विकृतिर्भवेत् ।
विकृतत्वं च भाण्डीरभाषयाऽस्य समागतम् ॥ १४ ॥

सोऽयं तेनेति शब्दश्च तच्छब्दोपनिबन्धनः ।
तच्छब्दश्च भवेन्नित्यकल्याणब्रह्मवाचकः ॥ १५ ॥

ॐ तत्सदिति निर्देशात्तत्वमस्यादिवाक्यतः ।
तथा च यत्प्रबन्धेषु तेन तेनेति दृश्यते ॥ १६ ॥

तस्यायमर्थस्तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मना ।
प्रबन्धे लक्षित इति पाटो वाद्याक्षरोत्करः ॥ १७ ॥

रुद्रवीणासमुद्भूताः पाटास्तकतनादयः ।
शङ्खादिमुखवाद्योत्थाः पाटास्थुलथुगादयः ॥ १८ ॥

उरोवाद्यभवाः पाटा धिंतधिंतकिणादयः ।
एवमन्येऽपि विज्ञेयाः पाटा लक्ष्यानुसारतः ॥ १९ ॥

तालस्तालप्रकरणे सप्रपञ्चोऽभिधास्यते ।
इत्यङ्गानि षडुक्तानि निरूप्यन्तेऽथ धातवः ॥ २० ॥

धातुर्नाम प्रबन्धस्यावयवः स चतुर्विधः ।
उद्ग्राहः प्रथमस्तत्र ततो मेलापकध्रुवौ ॥ २१ ॥

आभोगश्चेत्यथैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
प्रबन्धस्यादिमो भाग उद्ग्राहः परिकीर्तितः ॥ २२ ॥

आदावुद्गृह्यते गीतमनेनारभ्यते यतः ।
मिथोमेलनहेतुत्वादुद्ग्राहध्रुवयोर्द्वयोः ॥ २३ ॥

मेलापकः प्रबन्धस्य द्वितीयो भाग उच्यते ।
ध्रुवत्वाद्ध्रुवसंज्ञस्तु तृतीयोऽवयवः स्मृतः ॥ २४ ॥

प्रबन्धस्य यदाभोगं परिपूर्तिं करोति तत् ।
आभोगः स प्रबन्धस्य तुरीयावयवः स्मृतः ॥ २५ ॥

ध्रुवाभोगान्तरे जातो यतस्तेनान्तराभिधः ।
पञ्चमोऽप्यपरो धातुर्यद्यप्यस्ति तथाऽप्यसौ ॥ २६ ॥

गीतेष्वेवं परं दृष्टस्त्रिखण्डेष्वेव तेष्वपि ।
उपयुक्ताः प्रबन्धस्य चत्वारो धातवस्ततः ॥ २७॥

षडङ्गैर्लक्षितैरित्थं चतुर्भिर्धातुभिश्च यः ।
निबद्धः स्वरसंदर्भः स प्रबन्ध इति स्थितम् ॥ २८॥

स च पञ्चविधः प्रोक्तो मेदिनीजातिमानथ ।
आनन्दिनीजातिमांश्च दीपनीजातिमांस्तथा ॥ २९॥

भावनीजातिमांश्चाथ तारावल्याख्यजातिमान् ।
तत्र स्वरादिभिः षड्भिरङ्गैर्युक्ता तु मेदिनी ॥ ३०॥

अङ्गपञ्चकसंयुक्ता जातिरानन्दिनी स्मृता ।
चतुरङ्गयुता जातिर्दीपनीति प्रकीर्तिता ॥ ३१॥

अङ्गत्रयवती जातिराख्याता भावनी बुधैः ।
जातिरङ्गद्वयोपेता तारावल्यभिधीयते ॥ ३२॥

एकाङ्गसंगता जातिर्न निबन्धेषु विद्यते ।
एताभिजातिभिर्युक्ता ये प्रबन्धास्तु पञ्चभिः ॥ ३३॥

ते तत्तज्जातिमत्संज्ञां भजन्तीति व्यवस्थितिः ।
परित्यक्ताङ्गनामानि पञ्चाङ्गाद्यासु जातिषु ॥ ३४॥

तत्तज्जातिप्रबन्धानां लक्षणेषु प्रचक्ष्महे ।
पुनः प्रबन्धस्त्रिविधो मतङ्गाद्यैरुदीरितः ॥ ३५॥

द्विधातुकस्त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति क्रमात् ।
अत्र सांगीतिकैरेषा परिभाषाऽवधार्यताम् ॥ ३६ ॥

प्रबन्धमात्र उद्ग्राहध्रुवौ द्वौ नियतौ स्मृतौ ।
विनोद्ग्राहं प्रबन्धस्यारम्भ एव न संभवेत् ॥ ३७ ॥

ध्रुवत्वमेव नास्त्येतद्ध्रुवस्य च विवर्जने ।
एवं स्थिते प्रबन्धोऽयं द्विधतुरिति यत्र तु ॥ ३८ ॥

तत्रोद्ग्राहध्रुवौ ग्राह्यौ मेलापाभोगवर्जनात् ।
अथोच्यते चतुर्धातुः प्रबन्ध इति यत्र तु ॥ ३९ ॥

तत्रोद्ग्राहादयो ग्राह्याश्चत्वारोऽपि च धातवः ।
यत्र तूक्तं प्रबन्दोऽयं त्रिधातुरिति तत्र किम् ॥ ४० ॥

मेलापकस्य संत्याग आभोगस्येति संशयः ॥
भवत्येव तथाऽप्यग्रे प्रबन्धेषु त्रिधातुषु ॥ ४१ ॥

विनाऽऽभोगं प्रबन्धस्य त्रिधातोः क्वाप्यदर्शनात् ।
त्यागो मेलापकस्यैव वेदितव्यस्त्रिधातुषु ॥ ४२ ॥

संप्रदायोऽधुना कश्चित्प्रबन्धेषु प्रदृश्यते ।
इह प्रबन्धा ये युक्ताः पृथगाभोगधातुना ॥ ४३ ॥

तेष्वाभोगं द्विधा कृत्वा पूर्वार्धं तालवर्जितम् ।
आलापरूपं कार्यं तल्लोके वाक्यमितीर्यते ॥ ४४ ॥

द्वितीयार्धं तालयुक्तं कर्तव्यमिति निर्णयः ॥
तत्राद्यार्धे प्रबन्धस्य गातुश्चाख्यां प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥

द्वितीयार्धं तु वर्णस्य नामधेयमिति स्थितिः ।
आलापधातोः सर्वत्र स्वरूपमिदमेव हि ॥ ४६ ॥

लक्ष्ये त्विदानीं कैवाडप्रबन्धादिषु केषुचित् ।
आभोगा वर्तमाना ये तेष्वेवोक्तप्रकारतः ॥ ४७ ॥

आलपखण्डानालापरूपखण्डत्वमिष्यते ।
तत्तु सर्वत्र कर्तव्यं प्रबन्धाभोगधातुषु ॥ ४८ ॥

पुनः प्रबन्धो निर्युक्तानिर्युक्तत्वेन च द्विधा ।
निर्युक्तः स भवेच्छन्दस्तालरागादिकस्य यः ॥ ४९ ॥

नियमेनोपबद्धः स्यात्तस्यैव नियमं विना ।
निबद्धः स्यादनिर्युक्तश्छन्दस्तालादिकस्य च ॥ ५० ॥

नियतस्त्वमुकेनैव च्छन्दसा त्वमुनैव च ।
तालेनामुकरागेणाप्यनयैव च भाषया ॥ ५१ ॥

प्रबन्धोऽयं निबद्धः स्यादित्येवं रूप उच्यते ।
एवं नियमराहित्यमेवानियम ईरितः ॥ ५२ ॥

तत्र तावत्प्रबन्धानां द्विधातुत्वं त्रिधातुता
निर्युक्तत्वं तदन्यत्वं तत्तल्लक्ष्म तु वक्ष्यते ॥ ५३ ॥

इदानीं तु प्रबन्धानां लक्षणं वक्तुमादितः ।
मेदिन्यादिक्रमेणैव तत्तज्जातीमतोऽपि च ॥ ५४॥

प्रबन्धानुद्दिशाम्यत्र प्रबन्धसुखबुद्धये ।
श्रीरङ्गः श्रीविलासश्च पञ्चभङ्गिरतः परम्॥ ५५॥

पञ्चाननोमातिलकौ करणं सिंहलीलकः ।
मेदिनीजातिमन्तोऽमी प्रबन्धाः सप्त कीर्तिताः ॥ ५६॥

पञ्चतालेश्वरो वर्णस्वरो वस्त्वाभिधानकः ।
विजयस्त्रिपदाख्यश्च ततो हरविलासकः ॥ ५७॥

चतुर्मुखः पद्धडी श्रीवर्धनो हर्षवर्धनः ।
आनन्दिनीजातिमन्तः प्रबन्धा दश कीर्तिताः ॥ ५८॥

सुदर्शनः स्वराङ्गश्च त्रिभङ्गिश्चैव कन्दुकः ।
वदनं चेति पञ्चैते दीपनीजातिसंयुताः ॥ ५९॥

वर्णो गद्यं ततः कन्दः कैवाडश्चाङ्गचारिणी ।
वर्तन्यार्या च गाथा च ततः क्रौञ्चपदः स्मृतः ॥ ६०॥

कलहंसस्तोटकश्च हंसलीलश्चतुष्पदी ।
वीरश्रीर्मङ्गलाचारो दण्डकश्चेत्यमी पुनः ॥ ६१॥

द्वष्ट प्रबन्धा उद्दिष्टा भावनीजातिसंगताः ।
एला ढेङ्की झोम्पटश्च लम्भरासैकतलिका ॥ ६२॥

चक्रवाकः स्वरार्थश्च मातृका ध्वनिकुट्टिनी ।
त्रिपदी षट्पदी चैव झम्पटश्चच्चरी तथा ॥ ६३॥

चर्या च राहडी चैव धवलो मङ्गलस्तथा ।
ओवी लोली ढोल्लरी च दन्ती द्वाविंश इत्यमी ॥ ६४॥

तारावलीजातिमन्तः प्रबन्धाः परिकीर्तिताः ।
इत्येकजातिमन्तोऽमी प्रबन्धाः षष्टिरीरिताः ॥ ६५॥

अत्र प्रबन्धाः कीर्त्यन्ते जातिद्वयसमन्विताः ।
हयलीलेति च तथा गजलीलेत्युभावपि ॥ ६६॥

तारावलीदीपनीभ्यां समेताविति निर्णयः ।
द्विपदी च द्विपथको वृत्तं चेति त्रयस्त्वमी ॥ ६७॥

प्रबन्धा भावनीतारावलीजातिद्वयान्विताः ।
घटनामा प्रबन्धस्तु दीपनीभावनीयुतः ॥ ६८॥

इति द्विजातिमन्तोऽमी षट् प्रबन्धाः प्रकीर्तिताः ।
तालार्णवस्तथा रागकदम्बश्चेत्युभौ स्मृतौ ॥ ६९॥

मेदिनीप्रमुखाभिश्च पञ्चभिर्जातिभिर्युतो ।
अतोद्दिष्टप्रबन्धानां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ७०॥

श्रीरङ्गस्य प्रबन्धस्य चतस्रः खण्डिकाः स्मृताः ।
प्रतिखण्डिकमेकैको रागस्तालश्च वाञ्छितः ॥ ७१॥

प्रतिखण्डिकमप्यन्ते प्रयोज्यं नियमात्पदम् ।
तदन्यानि स्वरादीनि पञ्चाङ्गान्यैच्छिकक्रमात् ॥ ७२॥

प्रयोज्यान्यत्र चाद्यार्धं प्रतिखण्डिकमस्ति यत् ।
स उद्ग्राहो द्वितीयार्धं ध्रुव इत्येष निर्णयः ॥ ७३॥

न स्तो मेलापकाभोगावाभोगविरहेऽपि च ।
तुरीयायाः खण्डिकाया अन्ते नामाङ्कनं पदैः ॥ ७४॥

गातृनेतृप्रबन्धानां कार्यं तेन द्विधातुकः ।
प्रबन्धोऽयं भवेच्छन्दस्तालाद्यनियमेन च ॥ ७५॥

निबद्धत्वादनिर्युक्त इति श्रीरङ्गलक्षणम् ।
श्रीविलासप्रबन्धस्य कर्तव्याः पञ्चखण्डिकाः ॥ ७६॥

प्रतिखण्डिकमेकैको रागस्तालश्च वाञ्छितः ।
प्रतिखण्डिकमप्यन्ते प्रयोक्तव्याः स्वराः परम् ॥ ७७॥

ऐच्छिकेन क्रमेणैव योज्यं शिष्टाङ्गपञ्चकम् ।
द्विधातुत्वादिकं सर्वं श्रीरङ्गवदिति स्थितिः ॥ ७८॥

पञ्चभङ्गिप्रबन्धस्य खण्डिके द्वे प्रकल्पयेत् ।
प्रतिखण्डिकमेकैको रागस्तालश्च वाञ्छितः ॥ ७९॥

तेनकोऽन्ते प्रयोक्तव्यः प्रतिखण्डिकमत्र तु ।
शिष्टमन्यत्परिज्ञेयं श्रीरङ्गाख्यप्रबन्धवत् ॥ ८०॥

पञ्चभङ्गिरसावेव द्वयोः खण्डिकयोः पृथक् ।
अन्ते पदान्वितः स्याच्चेत्तदा पञ्चाननो भवेत् ॥ ८१॥

अन्यत्पूर्ववदुन्नेयमतोमातिलकाभिधे ।
प्रबन्धे खण्डिकास्तिस्रः कर्तव्याः प्रतिखण्डिकम् ॥ ८२॥

रागस्तालस्तथैकैको वाञ्छितः प्रतिखण्डितम् ।
अन्ते तु बिरुदं योज्यमन्यच्छ्रीरङ्गवद्भवेत् ॥ ८३॥

श्रीरङ्गाद्यास्तु पञ्चोमातिलकान्ता इमे स्मृताः ।
षड्भिरङ्गैर्निबद्धत्वान्मेदिनीजातिसंगताः ॥ ८४॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तं करणं लक्ष्यते स्फुटम् ।
इष्टस्वरे प्रबन्धस्यारम्भो मोक्षोंशकस्वरे ॥ ८५॥

रासस्तालो द्रुताख्यस्तु लय एतैः समेतता ।
ज्ञेयं करणसामान्यलक्ष्म तच्चाष्टधा मतम् ॥ ८६॥

स्वराद्यं पाटपूर्वं च बन्धाद्यं च पदादिमम् ।
तेनाद्यं बिरुदाद्यं च चित्राद्यं मिश्रपूर्वकम् ॥ ८७॥

एतेषां लक्षणान्यष्टकरणानां क्रमाद्ब्रुवे ।
यतोद्ग्राहध्रुवौ सान्द्रस्वरबद्धौ पदैः पुनः ॥ ८८॥

आभोगः स्याद्गातृनेतृप्रबन्धाह्वयचिह्नितः ।
तत्तु स्वराद्यकरणं तद्वदन्याद्यपि स्फुटम् ॥ ८९॥

किं तूद्ग्राहस्वरस्थाने तेषां भेदोऽस्ति तद् ब्रुवे ।
स्यात्पाटकरणं बद्धं हस्तपाटयुतैः स्वरैः ॥ ९० ॥

क्रमव्यत्यासभेदेन तदपि द्विविधं स्मृतम् ।
आदौ स्वरास्ततो हस्तपाटश्चेत्क्रम उच्यते ॥ ९१ ॥

प्रथमं हस्तपाटोऽथ स्वराश्चेत्तदुदीरितम् ।
व्यत्यासपाटकरणं मतङ्गभरतादिभिः ॥ ९२ ॥

स्वरैर्मुरजपाटैश्च यतोद्ग्राहध्रुवावुभौ ।
क्रमेणोपनिबध्येते तद्बन्धकरणं विदुः ॥ ९३ ॥

स्वरैः पदैर्विरच्येते यतोद्ग्राहध्रुवौ क्रमात् ।
तदा पदाद्यं करणं मन्यन्ते गीतकोविदाः ॥ ९४ ॥

यत्रोद्ग्राहः स्वरैर्बद्धस्तेनकैस्तु ध्रुवो भवेत् ।
तत्तेनकरणं नाम प्रबन्धं परिचक्षते ॥ ९५ ॥

स्वरैश्च बिरुदैः स्यातां यत्रोद्ग्राहध्रुवौ क्रमात् ।
बिरुदाद्यं तथा प्रोक्तं करणं लक्ष्यकोविदैः ॥ ९६ ॥

स्वरैश्च हस्तपाटैश्च यतोद्ग्राहो विरच्यते ।
पाटैर्मुरजसंभूतैः पदैश्च स्यादथ ध्रुवः ॥ ९७ ॥

तच्चित्रकरणं नाम प्रबन्धं सूरयो विदुः ।
स्वरैः पाटैस्तेनकैश्च यतोद्ग्राहो निबध्यते ॥ ९८ ॥

तैरेव चेद्ध्रुवोऽपि स्यात्तन्मिश्रकरणं विदुः ।
ननु चित्रस्य मिश्रस्य को भेद इति चेच्छृणु ॥ ९९ ॥

तिलतण्डुलवज्जातो मिथोऽवयवसंकरः ।
चित्रत्वं मिश्रता नाम भवेत्क्षीराम्बुनोरिव ॥ १०० ॥

मिथोऽवयवसांकर्यमिति भेदस्तयोर्द्वयोः ।
निरूपितानि करणान्येवं नवविधान्यपि ॥ १०१ ॥

व्यत्यासपाटकरणप्रबन्धेन सह स्फुटम् ।
नवैतानि त्रिधातुत्वात्प्रत्येकं कालभेदतः ॥ १०२ ॥

मङ्गलारम्भकाद्याख्याविशेषैः सप्तविंशतिः ।
इत्युक्तं शार्ङ्गिणा तत्तु व्यामोहैकप्रयोजनम् ॥ १०३ ॥

निर्युक्तोऽयं प्रबन्धः स्यात्तालस्य नियमो यतः ॥
य आदिताल इत्युक्त एकेन लघुना युतः ॥ १०४ ॥

रासताल इति प्रोक्तः स एवात्रेति निर्णयः ।
मेलापकस्य विरहात्त्रिधातुरिति कीर्तितः ॥ १०५ ॥

स्वरादीनां षडङ्गानां करणेषु नवस्वपि ।
पर्यायेण निविष्टत्वान्मेदिनीजातिमानयम् ॥ १०६ ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तः सिंहलीलो निरूप्यते ।
स्वरैः पाटैश्च बिरुदैस्तेनकैश्च क्रमेण च ॥ १०७ ॥

विरच्यते सिंहलीलानाम्ना तालेन स स्मृतः ।
प्रबन्धः सिंहलीलाख्यः सिंहलीले द्रुतास्त्रयः ॥ १०८ ॥

आद्यन्तयोर्लघूपेतास्त्वत्र च स्वरपाटकैः ।
उद्ग्राहं कल्पयेद्धातुं विरुदैस्तेनकैर्ध्रुवम् ॥ १०९ ॥

पदैः कुर्यदथाभोगं तेनायां स्यात्त्रिधातुकः ।
निर्युक्तस्तालनियमादङ्गैः षड्भिः स्वरादिभिः ॥ ११० ॥

निबद्धत्वाद्भवत्येष मेदिनीजातिसंगतः ।
तदेवं मेदिनीजातिप्रबन्धाः सप्त लक्षिताः ॥ १११ ॥

आनन्दिनीजातिमतामथोद्दिष्टः पुरा हि यः ।
पञ्चतालेश्वरो नाम प्रबन्धः स निरूप्यते ॥ ११२ ॥

अतालः प्रथमं रागालापः स्यात्तदनन्तरम् ।
परस्परं भिन्नधातुमातुकं पदपञ्चकम् ॥ ११३ ॥

चच्चत्पुटाख्यतालेन युक्तम् द्विर्गेयमिष्यते ।
अन्ते प्रतिपदं चच्चत्पुटेनैव समन्वितान् ॥ ११४ ॥

स्वरानैच्छिकपाटांश्च क्रमेण परिकल्पयेत् ।
पञ्चमस्य पदस्यान्ते पूर्वं पाटास्ततः स्वराः ॥ ११५ ॥

गेया इति ततस्तत्र व्युत्क्रमः स्वरपाटयोः ।
एवंविधानां पञ्चानां पदानां समनन्तरम् ॥ ११६ ॥

चञ्चत्पुटस्य तालस्यैवावृत्तद्वयमानतः ।
पाटैः पटहसंभूतैरन्तरं परिकल्पयेत् ॥ ११७ ॥

ततस्त्वाचपुटाख्यानतालेन पदपञ्चकम् ।
परस्परं भिन्नधातुयुक्तं द्विर्गेयमिष्यते ॥ ११८ ॥

अन्ते प्रतिपदं चाचपुटेनैव युतान्स्वरान् ।
पाटांश्च पूर्ववद्गायेत्पञ्चमस्य पदस्य तु ॥ ११९ ॥

अन्ते स्वराणां पाटानां व्युत्क्रमः पूर्ववद्भवेत् ।
ततस्चाचपुटस्यैव त्वावृत्तद्वयमानतः ॥ १२० ॥

हौडुक्कपाटैः कलयेदन्तरं तदनन्तरम् ।
षट्पितापुत्रकाख्येन तालेन पदपञ्चकम् ॥ १२१ ॥

पूर्ववद्रचयेदन्ते तथा प्रतिपदं स्वराः ।
पाटाश्च क्रमतो गेयाः षट्पितापुत्रकान्विताः ॥ १२२ ॥

पञ्चमस्य पदस्यान्ते पूर्ववद्व्युत्क्रमस्तयोः ।
षट्पितापुत्रकस्यायं तालस्यावृत्तयुग्मतः ॥ १२३ ॥

अन्तरं शङ्खसंभूतैः पाटैर्विरचयेत्ततः ।
संपक्केष्टाकतालेन षट् पदानि प्रकल्पयेत् ॥ १२४ ॥

द्विर्गानं च मिथोभिन्नधातुत्वादि च पूर्ववत् ।
पूर्ववच्च प्रतिपदमन्ते स्युः स्वरपाटकाः ॥ १२५ ॥

पाटैर्मुरजसंभूतैरन्तरं परिकल्पयेत् ।
तत उद्घट्टतालेनाभोगं द्रुतलयान्वितम् ॥ १२६ ॥

गातृनेतृप्रबन्धाख्याभूषितं परिकल्पयेत् ।
अत्राभोगे द्रुतलयाख्यानादन्येषु धातुषु ॥ १२७ ॥

मध्यो विलम्बितो वा स्याल्लय इत्यवगम्यताम् ।
आभोगान्ते च कुर्वीत तेनकं तदनन्तरम् ॥ १२८ ॥

प्रबन्धादिस्थितालापे मोक्ष एवंविधस्तु यः ।
पञ्चतालेश्वरो नाम सोऽयमन्वर्थसंज्ञकः ॥ १२९ ॥

स च द्वेधा वीररसे गीतो वीरावतारकः ।
शृङ्गारे तु रसे गीतः श्रृङ्गारतिलकः स्मृतः ॥ १३० ॥

तालप्रकरणे चच्चत्पुटादिर्लक्ष्ययिष्यते ।
तत्र च प्रतितालं यदाद्यमस्ति पदद्वयम् ॥ १३१ ॥

उद्ग्राहः स तदन्यानि पदानि स्याद्ध्रुवस्ततः ।
अनन्तरस्तदाभोगश्चतुर्धातुरयं ततः ॥ १३२ ॥

नन्वन्तरस्य नियमो गीतेष्वेव पुरोदितः ।
सत्यं वचनसामर्थ्यात्प्रबन्धेष्वपि कुत्रचित् ॥ १३३ ॥

भविष्यत्यन्तरो विद्या निषादस्थपतेरिव ।
तालानां नियमाच्चैव निर्युक्त इति कीर्त्यते ॥ १३४ ॥

पञ्चाङ्गो बिरुदाभावादानन्दिन्याख्यजातिमान् ।
अथ वर्णस्वरं ब्रूमो यत्र स्यादैच्छिकः क्रमः ॥ १३५ ॥

स्वराणामपि पाटानां पदानां तेनकस्य च ।
तेनके च भवेन्मोक्षः स वर्णस्वर उच्यते ॥ १३६ ॥

चतुर्धा स स्वरस्यादौ विन्यासः प्रथमो भवेत् ।
पाटनामादिविन्यासो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ १३७ ॥

पदानमादिविन्यासात्तृतीयो भेद उच्यते ।
तेनानामादिविन्यासाच्चतुर्थो भेद इष्यते ॥ १३८ ॥

एकस्मिन्नादिविन्यस्ते स्वरादिषु चतुर्ष्वपि ।
तदन्येषां त्रयणां स्याद्विन्यासः वाञ्छितक्रमात् ॥ १३९ ॥

अत्र स्वरादिषु द्वाभ्यामुद्ग्राहं परिकल्पयेत् ।
द्वाभ्यां ध्रुवमथाभोगं पदैः कुर्यादतस्त्वयम् ॥ १४० ॥

स्यात्त्रिधातुरनिर्युक्तस्तालाद्यनियमात्मकः ।
पञ्चाङ्गो बिरुदाभावादानन्दिन्याख्यजातिमान् ॥ १४१ ॥

पञ्च वस्तुप्रबन्धस्य पादांस्तावत्प्रकल्पयेत् ।
तेष्वाद्ये च तृतीये च पञ्चमे च पृथक्पृथक् ॥ १४२ ॥

एकैकलघुवर्णाख्यमात्राः पञ्चदश स्मृताः ।
द्वितीयतुर्ययोरङ्घ्र्योर्मात्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ १४३ ॥

एतेषु पञ्चपादेष्वप्याद्यं पादद्वयं पुनः ।
प्रथमार्धं स्मृतं तच्च स्वरपाटान्तमिष्यते ॥१४४॥

शिष्टं पादत्रयं प्रोक्तमपरार्धमिदं पुनः ।
कर्तव्यं स्वरतेनान्तं ततो दोधकनामकम् ॥१४५॥

वृत्तं कुर्यात्तु तल्लक्ष्म च्छन्दःशास्त्रे निरूपितम् ।
"दोधकवृत्तमिदं भभभा गौ"
इदमेवास्य वृत्तस्य लक्ष्मोदाहरणं तथा ॥१४६॥

अत्रोद्ग्राहस्तेनकान्तमर्धद्वयमथ ध्रुवः ।
दोधकः स्यादथाभोगस्तेनोक्तोऽयं त्रिधातुकः ॥१४७॥

तालादिनियमाभावदनिर्युक्तश्च पञ्चभिः ।
अङ्गैरबिरुदैर्योगादानदिन्याख्यजातिमान् ॥१४८॥

विजयाख्यप्रबन्धस्य लक्षणं त्वथ चक्ष्महे ।
तेनैः स्वरैर्य उद्ग्राहे ध्रुवे पाटैः पदैरपि ॥१४९॥

पदान्तरैरथाभोगे गेयो विजयतालकः ।
विजयाख्यस्त्रिधातुः स निर्युक्तो नियतत्वतः ॥१५०॥

पञ्चाङ्गो बिरुदाभावदानन्दिन्याख्यजातिमान् ।
त्रिपदाख्यप्रबन्धस्य लक्ष्म सम्यक्प्रचक्ष्महे ॥१५१॥

यत्र पाटैर्भवेदेकः पादोऽथ बिरुदैः परः ।

स्वैरैरन्यस्तु सोऽन्वर्थसंज्ञकस्त्रिपदाह्वयः ॥१५२॥

अत्राद्यपाद उद्ग्राहो द्वितीयस्तु ध्रुवः स्मृतः ।
आभोगस्तु पदैः कार्यस्ततोऽप्येष त्रिधातुकः ॥१५३॥

अनिर्युक्तश्च तालादेरंशस्यानियमत्वतः ।
पञ्चाङ्गस्तेनकाभावादानन्दिन्याख्यजातिमान् ॥१५४॥

ब्रूमो हरिविलासस्य लक्षणं लक्ष्यसंमतम् ।
पदैश्च बिरुदैराद्यः खण्डो यत्र प्रकल्प्यते ॥१५५॥

पाटैर्द्वितीयखण्डोऽथ तेनकैस्तु तृतीयकः ।
सोऽयं हरविलासाख्यः प्रबन्धः परिकीर्त्यते ॥१५६॥

अत्राद्यखण्ड उद्ग्राहो द्वितीयकतृतीयकौ ।
ध्रुवः पदान्तरैः कार्य आभोगोऽतस्त्रिधातुकः ॥१५७॥

तालादिनियमाभावादनिर्युक्तश्च कीर्तितः ।
पञ्चाङ्गश्च स्वराभावादानन्दिन्याख्यजातिमान् ॥१५८॥

चतुर्मुखप्रबन्धस्य लक्ष्म सम्यक्प्रचक्ष्महे ।
यत्र ति स्थायिवर्णेन स्वरैरेकोऽङ्घ्रिरिष्यते ॥१५९॥

ततस्त्वारोहिवर्णेन पाटैरङ्घ्रिर्द्वितीयकः ।
ततोऽवरोहिवर्णेन पदैरङ्घ्रिस्त्रितीयकः ॥१६०॥

ततः संचारिवर्णेन तेनैरङ्घ्रिस्तुरीयकः ।

उद्ग्राहे च समाप्तिः स्यात्स चतुर्मुख उच्यते ॥१६१॥

उक्तं स्थाय्यादिवर्णानां लक्ष्म रत्नाकरे स्फुटम् ।
गानक्रियोच्यते वर्णः सा चतुर्धा निरूपिता ॥१६२॥

स्थाय्यारोह्यवरोही च संचारीत्यथ लक्षणम् ।
स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकैकस्य स्वरस्य यः ॥१६३॥

स्थायी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ।
एतत्संमिश्रणाद्वर्णः संचारी तु भवेदिति ॥१६४॥

अत्राद्यपादद्वितयमुद्ग्राह इति कीर्त्यते ।
द्वितीयं पादयुगलं ध्रुव इत्यभिधीयते ॥१६५॥

पादान्तरैः स्यादाभोगस्तेनोक्तोऽयं त्रिधातुकः ।
तालादिनियमाभावादनिर्युक्तश्च कीर्तितः ॥१६६॥

पञ्चाङ्गो बिरुदाभावादानन्दिन्याख्यजातिमान् ।
पद्धडीति प्रबन्धोऽथ प्रबोधाय निरूप्यते ॥१६७॥

स्वरान्तैर्बिरुदैर्यस्याः प्रथमार्धे विरच्यते ।
पाटान्तैर्बिरुदैश्चैव द्वितीयार्धं निबध्यते ॥१६८॥

यस्याश्च प्रतिपादं स्यादन्तेऽनुप्राससंभवः ॥
छन्दसा पद्धडीनाम्ना युक्ता सा पद्धडी मता ॥१६९॥

पद्धडीच्छन्दसो लक्ष्म च्छन्दःशास्त्रे निरूपितम् ।

“षोडश मात्राः पादे पादे
यत्र भवन्ति निरस्तविवादे ।
पद्धडिका जगणेन वियुक्ता
चरमगुरुः सा सद्भिरिहोक्ता ॥”

इदमेव च पद्धड्या उदाहरणलक्षणे ॥१७०॥

तत्राद्यमर्धमुद्ग्राहो द्वितीयार्धं ध्रुवः स्मृतः ॥
आभोगश्च पदैः कार्यस्तेनायं स्यात्त्रिधातुकः ॥१७१॥

निर्युक्तश्च यतश्छन्दोनियमोऽतेनकस्ततः ।
आनन्दिनीजातिमांश्चाप्यङ्गपञ्चमसंगतः ॥१७२॥

अथ श्रीवर्धनो नाम प्रबन्धोऽयं निरूप्यते ।
यतोद्ग्रहस्तु बिरुदैः पदैरपि भवेत्क्रमात् ॥१७३॥

पदैः स्वरध्रुवः स्याच्चेत्स श्रीवर्धन उच्यते ।
पदान्तरैरिहाभोगः कार्यस्तेन त्रिधातुकः ॥१७४॥

प्रबन्धोऽयमनिर्युक्तस्तालादिनियमाविधेः ॥
पञ्चाङ्गस्तेनकाभावदानन्दिन्याख्यजातिमान् ॥१७५॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तो लक्ष्यते हर्षवर्धनः ।
पदैश्च बिरुदैर्यस्मिन्नुद्ग्राहो विनिबध्यते ॥१७६॥

स्वरैः पाटैर्ध्रुवैश्चैव स स्मृतो हर्षवर्धनः ।

अन्यत्सर्वमपि ज्ञेयं श्रीवर्धनवदत्र च ॥१७७॥

एवमानन्दिनीजातिप्रबन्धा दश वर्णिताः ।
अथ यो दीपनीजातिप्रबन्धेष्वपि पञ्चसु ॥१७८॥

सुदर्शनः पुरोद्दिष्टः स प्रबन्धो निरूप्यते ।
यतोद्ग्राहः पदैः क्लृप्तो बिरुदैस्तेनकैर्ध्रुवः ॥१७९॥

पादान्तरैस्तथाऽऽभोगस्तं वदन्ति सुदर्शनम् ।
त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयमनिर्युक्तस्तथैव च ॥१८०॥

तालादिनियमाभावात्स्वरपाटविवर्जितैः ।
अङ्गैश्चतुर्भिर्बद्धत्वाद्दीपनीजातिमान्स्मृतः ॥१८१॥

अथोच्यते स्वराङ्कस्य प्रबन्धस्येह लक्षणम् ।
यत्रोद्ग्राहः पदैर्बद्धः स्वरैर्मेलापकस्तथा ॥१८२॥

ध्रुवश्च बिरुदैस्तत्र तूद्ग्राहे ताल एककः ।
मेलापके तु द्वौ तालौ ध्रुवे तालास्त्रयः पुनः ॥१८३॥

स स्वराङ्क इति प्रोक्तो गातव्यो मालवश्रिया ।
आभोगः पूर्ववत्कार्यश्चतुर्धातुरतस्त्वयम् ॥१८४॥

निर्युक्तो रागनियमात्पाटतेनकवर्जितैः ।
चतुरङ्कैर्निबद्धत्वाद्दीपनीजातिमान्स्मृतः ॥१८५॥

अथोच्यते त्रिभङ्ग्याख्यप्रबन्धस्येह लक्षणम् ।

स्वरैः पाटैः पदैश्चैव क्रमेण विनिबद्धता ॥१८६॥

सामान्यलक्षणं तस्य स च पञ्चविधः स्मृतः ।
त्रिभङ्गिताले ति लघुद्वयं गुरूरथोच्यते ॥१८७॥

इत्येवंलक्षणोपेतत्रिभङ्गीतालसंगतः ॥
त्रिभङ्ग्याख्यः प्रबन्धः स्यादित्येको भेद ईरितः ॥१८८॥

त्रिभङ्ग्याख्येन वृत्तेन च्छन्दःशास्तोदितेन यः ।
बद्ध्यते स त्रिभङ्गिः स्यादिति भेदो द्वितीयकः ॥१८९॥

त्रिभिरङ्गैस्त्रिभिस्तालैस्तृतीयो भेद उच्यते ।
त्रिभिर्वृत्तैरन्वितत्वाच्चतुर्थो भेद इष्यते ॥१९०॥

तथा देवत्रयस्तुत्या पञ्चमो भेद उच्यते ।
एतेषु पञ्चभेदेषु योज्यं सामान्यलक्षणम् ॥१९१॥

यथायोगमिहोन्नेयमुद्ग्राहादिविभाजनम् ।
आभोगश्च पदैः कार्यस्तेनायां स्यात्त्रिधातुकः ॥१९२॥

छन्दस्तालादिनियमात्वेष निर्युक्त उच्यते ।
दीपनीजातिमांश्चापि लोपाद्बिरुदतेनयोः ॥१९३॥

निरूप्यते कन्दुकोऽथ यत्राद्यचरणः पदैः ।
पाटैर्द्वितीयचरणो बिरुदैश्च तृतीयकः ॥१९४॥

उद्ग्राहे च समाप्तिश्च स कन्दुक इति स्मृतः ।

अत्राद्यपाददि्वतयमुद्ग्राह इति कथ्यते ॥१९५॥

ध्रुवस्त्रितीयपादे स्यात्पदैराभोगकल्पना ।
तत्त्रिधातुरनिर्युक्तस्तालादिनियमो न यत् ॥१९६॥

दीपनीजातिमांश्चापि स्वरतेनकवर्जनात् ।
निरूप्यतेऽथ वदनप्रबन्धस्येह लक्षणम् ॥१९७॥

प्रबन्धोऽयं त्रिधा प्रोक्तस्तत्राद्यो वदनाभिधः ।
अथोपवदनाभिख्यः स्याद्वस्तुवदनाह्वयः ॥१९८॥

त्रयाणामपि चैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते
छगणौ पगणौ चैव दगणश्चेत्यमी त्रयः ॥१९९॥

मात्रागणाः स्युः प्रथमे पाद उद्ग्राहसंज्ञके ।
तादृगेव द्वितीयाङ्घ्रिः कर्तव्यो ध्रुवसंज्ञकः ॥२००॥

विशेषस्त्वत्र चरणे स्वरपाटं प्रकल्पयेत् ।
पदान्तरैरथाभोग इत्येवं वदनं स्मृतम् ॥२०१॥

वदने त्रितयोऽप्यन्यैः पदैराभोगकल्पनम् ।
षण्मात्रकः स्याच्छगणः पगणः पञ्चमात्रकः ॥२०२॥

चतुर्मात्रस्तु चगणस्त्रिमात्रस्तगणः स्मृतः ।
दगणस्तु द्विमात्रः स्यादित्येतद्गणलक्षणम् ॥२०३॥

त्रिधातुकः प्रबन्दोऽयमनिर्युक्तस्तथैव च ।

हीनो बिरुदतेनाभ्यां चतुरङ्गसमन्वितः ॥ २०४ ॥

दीपनीजातिमानेष भवतीत्यवधार्यताम् ।
तदेवं दीपनीजातिप्रबन्धाः पञ्च लक्षिताः ॥ २०५ ॥

अथ द्व्यष्टप्रबन्धेषु भावनीजातिभागिषु ।
वर्णः प्रथममुद्दिष्टो वर्ण्यते तस्य लक्षणम् ॥ २०६ ॥

बिरुदैर्विनिबध्येते यत्रोद्ग्राहध्रुवौ पुनः ।
आभोगश्च पदैर्यत्र यश्च कर्णाटभाषया ॥ २०७ ॥

वर्णतालेन चोपेतः स वर्ण इति कथ्यते ।
त्रिविधः स च वर्णाख्यतालत्रैविध्यतः स्मृतः ॥ २०८ ॥

वर्णतालस्त्र्यश्रमिश्रचतुरश्रया त्रिधा ।
त्र्यश्रवर्णे लघुश्चैव द्रुतद्वन्द्वं लघुत्रयम् ॥ २०९ ॥

चतुष्काणि विरामान्तद्रुतानां त्रीण्यथ स्मृतः ।
गुरुर्द्रुतद्वयं मिश्रे पुनर्गुरुर्लघुः प्लुतः ॥ २१० ॥

गुरुर्लघुर्द्रुतश्चैव गुरुश्च चतुरश्रके ।
त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयं नियमात्तालभाषयोः ॥ २११ ॥

निर्युक्तस्तालबिरुदपदैरङ्गैस्त्रिभिः पुनः ।
बद्धत्वेन परिज्ञेयो भावनीजातिमानिति ॥ २१२ ॥

अथ गद्यप्रबन्धस्य कथ्यते लक्षणं स्फुटम् ।

गद्यं नाम स्मृतं छन्दोहीनं पदकदम्बकम् ॥ २१३ ॥

तदप्युत्कलिका चैव चूर्णिका ललितं तथा ।
वृत्तगन्धि च खण्डं च चित्रं चेत्यपि षड्विधम् ॥ २१४ ॥

एतेषां रसभेदाश्च वर्णश्चाप्यधिदेवताः ।
नियता वृत्तिभेधाश्च गतिभेदा द्रुतादयः ॥ २१५ ॥

द्वैविध्यमभ्युपेतस्य वेणीमिश्रत्वभेदतः ।
सर्वं रत्नाकरे प्रोक्तं तत्रत्यमवगम्यताम् ॥ २१६ ॥

फलतो न विशेषोऽस्तीत्यस्माभिस्तदुपेक्षितम् ।
अथ गद्यस्य रचनाप्रकारः प्रतिपाद्यते ॥ २१७ ॥

प्रणवाद्यमतालं च गमकै रचितैर्युतम् ।
युक्तं स्थाय्यादिवर्णैश्च गायेत्पदकदम्बकम् ॥ २१८ ॥

ततः प्रबन्धनामाङ्कं बद्धमैच्छिकतालतः ।
अवान्तरानेकपदसमुदायात्मकं तथा ॥ २१९ ॥

पदद्वयं निबध्नीयाद् द्विर्गेयं तत्पृथक्कतः ।
विलम्बितलयोपेतं प्रयोगं परिकल्पयेत् ॥ २२० ॥

ततो वाग्गेयकारस्य गायकस्य च नामनी ।
सताले विनिबध्नीयाद्विलम्बितलयान्विते ॥ २२१ ॥

पुनश्च द्रुतमानेन प्रबन्धः सकलोऽपि च ।

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव गातव्यस्तदनन्तरम् ॥ २२२॥

पूर्वोर्जितपदद्वन्द्वे प्रथमस्य पदस्य तु ।
आदिमारभ्य तत्तालं विलम्बितलयान्वितम् ॥ २२३॥

एकवारं प्रयुज्याथ न्यासं कुर्यादिति स्थितिः ।
अत्राद्यभाग उद्गाहो ज्ञेयो यस्तालवर्जितः ॥ २२४॥

यस्तु तालेन सहितः पदद्वन्द्वात्मकः पृथक् ।
द्विर्गातव्यो द्वितीयः स भागस्तु ध्रुव उच्यते ॥ २२५॥

प्रयोगादिः सतालश्च यस्तु भागस्तृतीयकः ।
स आभोग इति ग्राह्यस्तत एव त्रिधातुकः ॥ २२६॥

अनिर्युक्तश्च तालादिनियमस्यानपेक्षणात् ।
पदतालस्वरैर्योगात्त्र्यङ्गोऽयं भावनीयुतः ॥ २२७॥

अथ कंदप्रबन्धस्य लक्ष्म सम्यक्प्रचक्ष्महे ।
यस्तु कर्णाटभाषाद्यैः पदैः संस्कृतवर्जितैः ॥ २२८॥

पाटैश्च बिरुदैश्चैव गीयते तालवर्जितः ।
आर्यागीत्यभिधानेन यश्च वृत्तेन बध्यते ॥ २२९॥

गेयः वीररसे यश्च स कंद इति कथ्यते ।
वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तमार्यागीतेस्तु लक्षणम् ॥ २३०॥

“आर्याप्रथमदलोक्तं

यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभां
तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥”

इदमेवास्य वृत्तस्य लक्ष्मोदाहरणं तथा ।
अस्यायमर्थ आर्यायां प्रथमार्धे प्रकीर्तिताः ॥ २३१ ॥

त्रिंशन्मात्रा द्वितीयार्धे सप्तविंशतिरीरिताः ।
आर्यागीतौ तु पूर्वार्धवद् द्वितीयार्धकेऽपि च ॥ २३२ ॥

त्रिंशन्मात्राः प्रयोक्तव्या एवंलक्षणलक्षिता ।
आर्यागीतिरिहोद्ग्राहं प्रथमार्धं प्रकल्प्य तु ॥ २३३ ॥

पदैर्गायेद् द्वितीयार्धं ध्रुवं कृत्वा ततः परम् ।
पाटैश्च बिरुदैर्गायेत्तत आभोगकल्पनम् ॥ २३४ ॥

ध्रुवाख्यस्य द्वितीयार्धस्यादौ पाटान्स्थितान्पुनः ।
उपक्रम्य प्रबन्धस्य न्यासं कुर्यादिति स्थितिः ॥ २३५ ॥

त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयं छन्दोनियमकीर्तनात् ।
निर्युक्तः पाटबिरुदपदैरङ्गैस्त्रिभिर्युतः ॥ २३६ ॥

भावनीजातिमांश्चापि भवतीत्यवधार्यताम् ।
एकोनत्रिंशदाख्याताः कंदभेदास्तु शार्ङ्गिणा ॥ २३७ ॥

निरूप्यतेऽथ कैवाडप्रबन्धस्येह लक्षणम् ।

यत्रोद्ग्राहो ध्रुवश्चैव पाटैरेव निबध्यते ॥ २३८ ॥

आभोगस्तु पदैर्यस्मिन्नुद्ग्राहे च समापनम् ।
स कैवाड इति प्रोक्तः करपाटप्रधानकः ॥ २३९ ॥

प्रबन्धः करपाटाख्यस्तदपभ्रंशनामतः ।
कैवाड इति लोकेऽस्मिन्सर्वत्र व्यवहारभाक् ॥ २४० ॥

सार्थकैरर्थहीनैश्च पाटैः स द्विविधो मतः ।
स शुद्धैर्मिश्रितैः पाटैः शुद्धो मिश्र इति द्विधा ॥ २४१ ॥

शुद्धत्वं नाम पाटानां मुखवाद्याक्षरैः सह ।
अयुक्तत्वं मिश्रता तु तैर्युक्तत्वमितीर्यते ॥ २४२ ॥

त्रिधातुरप्यनिर्युक्तः पाटतालपदैस्त्रिभिः ।
अङ्गैरुपनिबद्धत्वाज्ञावनीजातिमांस्तथा ॥ २४३ ॥

अथाङ्कचारिणी नाम प्रबन्धः प्रतिपाद्यते ।
यत्रोद्ग्राहध्रुवौ वीररौद्राख्यरससंहितैः ॥ २४४ ॥

बिरुदैर्विनिबध्येते तालेनेष्टेन केनचित् ।
गातृनेतृप्रबन्धाख्याविख्यापनमनोहरैः ॥ २४५ ॥

आभोगश्च पदैर्यस्यां कथिता साऽङ्कचारिणी ।
त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयमनिर्युक्तश्च कीर्तितः ॥ २४६ ॥

अङ्गैस्त्रिभिश्च बिरुदपदतालैर्निबन्धनात् ।

भावनीजातिमांश्चापि भवेद्रत्नाकरे पुनः ॥ २४७॥

भेदाः षडङ्गचारिण्या वासवाद्या निरूपिताः ।
ते तत्रैवावगन्तव्या इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २४८॥

निरूप्यतेऽथ वर्तन्याः प्रबन्धस्येह लक्षणम् ।
स्वराद्यकरणस्य प्राक्प्रबन्धस्य यदोरितम् ॥ २४९॥

लक्ष्मोद्ग्राहे ध्रुवे चैव निबिडस्वरबद्धता ।
आभोगे पदबद्धत्वं भवेदिति तथैव च ॥ २५०॥

वर्तन्यामपि विज्ञेयं विशेषस्तु प्रदर्श्यते ।
स्वराद्यकरणो प्रोक्तो रासस्तालो द्रुतो लयः ॥ २५१॥

वर्तन्यां तु न रासः स्यात्तालः किं चैच्छिको भवेत् ।
विलम्बितलयश्चाथ गाने रीतिः प्रदर्श्यते ॥ २५२॥

उद्ग्राहं तु द्विरुद्गायेद् ध्रुवाभोगौ सकृत्पुनः ।
ध्रुवे न्यासस्ततो यस्यां वर्तनी सा प्रकीर्तिता ॥ २५३॥

त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयमनिर्युक्तस्तथैव च ।
पदतालस्वरैर्योगात्त्र्यङ्गोऽयं भावनीयुतः ॥ २५४॥

अथ लक्षणमार्यायाः प्रबन्धस्य निरूप्यते ।
आर्यावृत्तेन रचितामार्यामार्याः प्रचक्षते ॥ २५५॥

आर्यावृत्तस्य चार्धान्ते चरणान्तेऽथ वा स्वराः ।

प्रयोज्यास्तत्र चाद्यार्धमुद्ग्राहं परिकल्पयेत् ॥ २५६ ॥

तत्तद् द्विवारं गातव्यं द्वितीयार्धं भवेद् ध्रुवः ।
तत्तु गेयं सकृत्पश्चादाभोगं परिकल्पयेत् ॥ २५७ ॥

गातृनेतृप्रबन्धाङ्कमुद्ग्राहे च समापयेत् ।
इदमार्याप्रबन्धस्य लक्षणं परिचक्षते ॥ २५८ ॥

वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तमार्यावृत्तस्य लक्षणम् ।

"लक्ष्मैतत्सप्त गणा
गोपिता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयां न लघू वा
प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलान् न्ले
परके मुखलाच्च स यतिपदनियमः ।
चरमेऽर्धे पञ्चमके
तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥"

उदाहरणमप्येतदार्यावृत्तस्य संमतम् ॥ २५९ ॥

अस्यायमर्थः आर्यायाः प्रथमार्धे प्रकीर्तिताः ।
गणाः सप्त गुरुश्चैव विषमे जगणो न च ॥ २६० ॥

षष्ठोऽयं जगणः प्रोक्तस्तत्स्थाने न लघू च वा ।

नगणश्च लघुश्चेति जातं लघुचतुष्टयम् ॥ २६१॥

इत्यार्याप्रथमार्धस्य लक्षणं विशदीकृतम् ।
तदुत्तरार्धेऽपि गणाः सप्तैव च गुरुस्तथा ॥ २६२॥

किं तु षष्ठो गणस्तस्मिन्नेक एव लघुर्भवेत् ।
आर्यावृत्ते चतुर्मात्रा गणा ग्राह्या इति स्थितिः ॥ २६३॥

आर्याभेदास्तु लक्ष्म्याद्याः षड्विंशतिरुदाहृताः ।
रत्नाकरे न ते लक्ष्ये प्रसिद्धा इत्युपेक्षिताः ॥ २६४॥

त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयं छन्दोनियमबन्धनात् ।
निर्युक्तस्त्रिभिरङ्गैश्च पदतालस्वरात्मकैः ॥ २६५॥

बद्धत्वादवगन्तव्यो भावनीजातिमानिति ।
अद्य गाथाप्रबन्धस्य स्वरूपमभिधीयते ॥ २६६॥

आर्यालक्षणमेवेदं गाथाया अपि लक्षणम् ।
किं त्वार्या संस्कृतपदैर्बद्धव्येति व्यवस्थितिः ॥ २६७॥

गाथा तु प्राकृतपदैर्बद्धव्येत्यनयोर्भिदा ।
निर्युक्तत्वत्रिधातुत्वभावनीजातिशालिता ॥ २६८॥

गाथायामिह विज्ञेयास्त्वार्यालक्ष्मातिदेशतः ।
अथ क्रौञ्चपदो नाम प्रबन्धः प्रतिपाद्यते ॥ २६९॥

यत्रोद्ग्राहः स्वरैर्बद्धः पदैस्तु ध्रुव इष्यते ।

पदान्तरैस्तथाऽऽभोगो गातृनामादिचिह्नितः ॥ २७० ॥

प्रतितालाख्यतालेन वक्ष्यमाणेन यो युतः ।
यश्चोद्ग्राहधृतन्यासः स तु क्रौञ्चपदः स्मृतः ॥ २७१ ॥

लघुध्रुतद्वयं चैव प्रतिताले प्रचक्षते ।
स च द्वेधा क्रौञ्चपदनामवृत्तसमन्वितः ॥ २७२ ॥

तद्वृत्तरहितश्चेति तत्र क्रौञ्चपदाभिधम् ।
वृत्तं कीदृशमित्युक्ते तल्लक्षणमुदीर्यते ॥ २७३ ॥

आदौ तु भगणः प्रोक्तो मगणस्तदनन्तरम् ।
सगणो भगणश्चैव चत्वारो नगणास्तथा ॥ २७४ ॥

गुरुश्च यत्र दृश्यन्ते चरणेषु चतुर्ष्वपि ।
वृत्तं क्रौञ्चपदं तत्स्यादस्योदाहरणं पुनः ॥ २७५ ॥

“या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना
दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितहृदया
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधिसुखमभिलषता ॥”

त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयं निर्युक्तश्च तथा स्मृतः ।
तालादिनियमादङ्गैः स्वरतालपदाभिधैः ॥ २७६ ॥

बद्धत्वात्त्रिभिरप्येष भावनीजातिमान्भवेत् ।

कलहंसप्रबन्धस्य कथयाम्यथ लक्षणम् ॥ २७७ ॥

कलहंसाख्यवृत्तेन प्रबन्धो यः प्रबध्यते ।
तमाहुः कलहंसाख्यं तस्य वृत्तस्य लक्षणम् ॥ २७८ ॥

आख्यातमादिभरते भरतेन महात्मना ।

"द्वितीयसप्तमान्त्यश्च तुरीयको
गुरुर्यदा च षष्ठो दशमोऽपि वा ।
अथोदितो हि पादे त्वथ जागते
भवेदिदं तु हंसाख्यमिति स्मृतम् ॥"

इदमेवास्य वृत्तस्य लक्ष्यमस्यार्थ उच्यते ॥ २७९ ॥

चतुर्ष्वपि च पादेषु द्वादशाक्षरशालिषु ।
प्रतिपादं द्वितीयश्च तुर्यः षष्ठश्च सप्तमः ॥ २८० ॥

दशमो द्वादशश्चैव वर्णो यदि गुरुर्भवेत् ।
तदानीं कलहंसाख्यं छन्द इत्यत्र चोच्यते ॥ २८१ ॥

प्रयुञ्ज्यात्प्रतिपादान्तं स्वराञ्झम्पाख्यतालतः ।
गायेच्चादिमपादान्तप्रयुक्तेषु स्वरेष्वथ ॥ २८२ ॥

न्यासं कुर्यात्प्रबन्धस्य झम्पातालस्य लक्षणम् ।
स्वरप्रकरणे प्रोक्तमलंकारनिरूपणे ॥ २८३ ॥

अत्राद्यमर्धमुद्ग्राहं वृत्तस्य परिकल्पयेत् ।

उत्तरार्धे ध्रुवं कुर्यादाभोगं च पृथक्कतः ॥ २८४ ॥

अतस्त्रिधातुकः सोऽयं नियमाद् वृत्ततालयोः ।
निर्युक्तश्च भवत्यङ्गैः स्वरतालपदैस्त्रिभिः ॥ २८५ ॥

निबद्धत्वेन विज्ञेयो भावनीजातिमांस्तथा ।
लक्षणं तोटकस्याथ कथ्यते यः प्रबध्यते ॥ २८६ ॥

तोटकाख्येन वृत्तेन स तोटक इति स्मृतः ।
लक्ष्म तोटकवृत्तस्य वृत्तरत्नाकरे स्फुटम् ॥ २८७ ॥

"इह तोटकमम्बुधिसैः कथितम्"

अस्यायमर्थः सगणैश्चतुर्भिस्तोटकं स्मृतम् ।
इदमेवास्य लक्ष्यं च ज्ञेयमत्र च तोटकम् ॥ २८८ ॥

प्रयोज्याः प्रतिपादान्तं स्वराः पूर्ववदत्र च ।
उद्ग्राहः प्रथमार्धं स्यादुत्तरार्धं ध्रुवः स्मृतः ॥ २८९ ॥

आभोगः पूर्ववत्कार्यस्तेनायं स्यात्रिधातुकः ।
निर्युक्तो वृत्तनियमात्स्वरतालपदैस्त्रिभिः ॥ २९० ॥

अङ्गैरुपनिबद्धत्वाद्भावनीजातिमांस्तथा ।
हंसलीलप्रबन्धस्य लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥ २९१ ॥

पदैर्यत्राद्यपादः स्यत्पाटैरेव द्वितीयकः ।
हंसलीलाख्यतालेन युक्तोऽयं हंसलीलकः ॥ २९२ ॥

हंसलीलाख्यताले च यगणश्च लघुर्गुरुः ।
अत्राद्यपाद उद्ग्राहो द्वितीयस्तु ध्रुवः स्मृतः ॥ २९३ ॥

पदान्तरैस्तथाऽऽभोगस्तेनायं स्यात्त्रिधातुकः ।
निर्युक्तस्तालनियमात्पाटतालपदात्मकैः ॥ २९४ ॥

त्रिभिरङ्गैर्निबद्धत्वाद्भावनीजातिमानपि ।
चतुष्पदीप्रबन्धोऽथ लक्ष्यते लक्ष्यसंमतः ॥ २९५ ॥

यस्या द्वितीयके पादे तुर्यपादे पृथक्पृथक् ।
भवन्ति द्व्यष्टसंख्याका मात्रा लघ्वक्षरात्मिकाः ॥ २९६ ॥

प्रथमे च तृतीयेऽङ्घ्रौ मात्राः पञ्चदशैव च ।
भिन्नार्थयमकोपेतं यस्यामर्धद्वयं भवेत् ॥ २९७ ॥

आद्यमर्धं स्वरान्तं स्यात्तेनान्तं स्याद् द्वितीयकम् ।
तेनकन्याससंयुक्ता गेया कर्णाटभाषया ॥ २९८ ॥

तालेन रहिता सेयं चतुष्पद्यभिधीयते ।
अथ सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां या पुनःश्रुतिः ॥ २९९ ॥

यमकं तद्भवेदित्थं यमकज्ञाः प्रचक्षते ।
अत्र स्वरान्तमाद्यार्धमुद्ग्राहं परिकल्पयेत् ॥ ३०० ॥

तेनकान्तं द्वितीयार्धं ध्रुवत्वेन प्रकल्पयेत् ।
आभोगः पूर्ववत्कार्यस्तेनायं स्यात्त्रिधातुकः ॥ ३०१ ॥

भाषनियमयुक्तत्वान्नित्युक्तश्च प्रकीर्तितः ।
पदतेनस्वरैस्त्र्यङ्गैर्बद्धत्वाद्भावनीयुतः ॥ ३०२॥

निरूप्यतेऽथ वीरश्रीप्रबन्धस्येह लक्षणम् ।
यतोद्ग्राहः पदैर्बद्धो बिरुदैस्तु ध्रुवो भवेत् ॥ ३०३॥

पदान्तरैस्तथाऽऽभोगो वीरश्रीरिति स स्मृतः ।
त्रिधातुकः प्रबन्धोऽयमनिर्युक्तश्च कीर्तितः ॥ ३०४॥

तालाद्यनियमात्तालपदाभ्यं बिरुदेन च ।
बद्धोऽयमङ्गत्रययुग्भावनीजातिमांस्तथा ॥ ३०५॥

उच्यते मङ्गलाचारप्रभन्दस्येह लक्षणम् ।
यः कैशिक्याख्यरागेण गीतो निःसारुसंज्ञिना ॥ ३०६॥

तालेन च निबद्धोऽयं मङ्गलाचार उच्यते ।
त्रिविधः स च गद्यात्मा पद्यात्मा चोभयात्मकः ॥ ३०७॥

पादान्ते वाऽथ वाऽर्धान्ते प्रयोज्यास्तत्र च स्वराः ।
रागस्तु कैशिकीनामभाषारागः प्रकीर्तितः ॥ ३०८॥

स च गान्धर्वरागान्तर्भूतो रत्नकरे त्विति ।
ज्ञेयं निःसारुताले च विरामान्तं लघुद्वयम् ॥ ३०९॥

अत्र सस्वरमाद्यार्धमुद्ग्राहः परिकीर्तितः ।
सस्वरं तु द्वितीयार्धं ध्रुवो ज्ञेयः पृथक्पदैः ॥ ३१०॥

आभोगः पूर्ववत्कार्यस्तेनायं स्यात्त्रिधातुकः ।
निर्युक्तश्च भवत्येष नियमाद्रागतालयोः ॥ ३११ ॥

पदतालस्वरैस्त्र्यङ्गैर्बद्धत्वाद्भावनीयुतः ।
अथोद्देशक्रमप्राप्तो दण्डकः प्रतिपाद्यते ॥ ३१२ ॥

दण्डकाख्येन वृत्तेन यः स्वरश्च निबध्यते ॥
स दण्डको दण्डकस्य लक्षणं नगणद्वयम् ॥ ३१३ ॥

रगणाः सप्त यस्य स्युः पादे पादे स दण्डकः ।

यथा — "इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः
पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणि
त्रिदशविजयवीर्यदृप्यद्दशग्रीवल-
क्ष्म्या विरामेण रामेण संसेविते ।
जनकयजनभूमिसंभूतसीमन्तिनी-
सीमसीतापदस्पर्शपूताश्रये
भुवननमितपादपम्पाभिधानाम्बिका
तीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥"

अत्र दण्डकवृत्तस्थपदैः पूर्वार्थमुच्यते ॥ ३१४ ॥

स चोद्ग्राहो द्वितीयार्धं स्वरैर्ज्ञेयं स च ध्रुवः ।
पदान्तरैस्तथाऽऽभोगस्तत एष त्रिधातुकः ॥ ३१५ ॥

निर्युक्तो वृत्तनियमात्स्वरतालपदैस्त्रिभिः ।

अङ्गैरुपनिबद्धत्वाद्भावनीजातिमान्भवेत् ॥ ३१६ ॥

तदेवं वर्णिता द्व्यष्टप्रबन्धा भावनीयुताः ।
अथ द्वाविंशतिस्तारावलीजातिसमन्विताः ॥ ३१७ ॥

प्रबन्धाः पूर्वमुद्दिष्टास्तत्राप्यादौ प्रकीर्तिताः ।
एलाप्रबन्धस्तस्येह लक्ष्म सम्यक्प्रचक्ष्महे ॥ ३१८ ॥

एलायास्तावदुद्ग्राहे त्रयः पादाः प्रकीर्तिताः ।
तराद्यपादे प्रथमं द्वे खण्डे परिकल्पयेत् ॥ ३१९ ॥

तयोश्च खण्डयोर्धातुरेको मातुस्तु भिद्यते ।
धातुर्नाम स्वरः प्रोक्तो मातुरक्षरमुच्यते ॥ ३२० ॥

एतश्च खण्डयुगलं सानुप्रासं प्रकल्पयेत् ।
वर्णसाम्यमनुप्रास इत्यनुप्रासलक्षणम् ॥ ३२१ ॥

ततः परं प्रयोगस्तु गमकालप्तिलक्षणः ।
किंचित्पदान्वितश्चान्ते कर्तव्यस्तदनन्तरम् ॥ ३२२ ॥

पल्लवाख्यानि गेयानि पदानि त्रीणि तत्र च ।
आद्ये विलम्बमानेन तृतीयं ध्रुतमानतः ॥ ३२३ ॥

अत्र खण्डद्वयं तारप्रथमं पदमुच्यते ।
ततः परं प्रयोगो यस्तद् द्वितीयं पदं स्मृतम् ॥ ३२४ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यथाक्रमम् ।

पदानि पल्लवाख्यानि भवन्ति त्रीण्यथः पुनः ॥ ३२५ ॥

पदानि पञ्च जातानि तदेतत्पदपञ्चकम् ।
उद्ग्राहः प्रथमः पादो भवतीत्यवधार्यताम् ॥ ३२६ ॥

एतत्प्रथमपादोक्तलक्षणेनैव कल्पयेत् ।
द्वितीयमपि चोद्ग्राहे पादं पञ्चपदात्मकम् ॥ ३२७ ॥

आद्यद्वितीययोरेतत्पादयोरेकधातुता ।
मातुस्तु भिन्न एवेति मतङ्गाद्याः प्रचक्षते ॥ ३२८ ॥

एवंलक्षण एव स्यात्तृतीयचरणोऽपि च ।
किं तु तत्र विशेषोऽस्ति कश्चित्तदभिदध्महे ॥ ३२९ ॥

आदौ खण्डद्वयं गीत्वा सानुप्रासैकधातुकम् ।
ततः केवलसंबुद्धिपदैरन्ते समन्वितम् ॥ ३३० ॥

पूर्वपादद्वययुतप्रयोगापेक्षया पुनः ।
भिन्नधातुं प्रकुर्वीत प्रयोगमिति निर्णयः ॥ ३३१ ॥

सोमेश्वरादयस्त्वेके चतुर्धातुत्ववादिनः ।
एतेषु द्वादशपदेष्वेकादशपदात्मकम् ॥ ३३२ ॥

उद्ग्राहमुररीकृत्य पदं द्वादशकं पुनः ।
आहुर्मेलापकं तेन मतभेदोऽत्र विद्यते ॥ ३३३ ॥

एवमुद्ग्रागमेलापौ निबध्य तदनन्तरम् ।

ध्रुवं विरचयेत्सोऽपि त्रिपदात्मा प्रकीर्तितः ॥ ३३४॥

तत्राद्यं च द्वितीयं च पदं स्यान्मध्यमानतः ।
निबद्धं धातुनैकेन मातुभेदयुतं तथा ॥ ३३५॥

तृतीयं तु पदं पूर्वपदाभ्यां भिन्नधातुकम् ।
स्याद्विलम्बितमानं च त्रिष्वेतेषु पदेष्वपि ॥ ३३६॥

यत्र कुत्रापि कर्तव्यं नेतृनामाङ्कनं पुनः ।
एवं ध्रुवे त्रीणि पदान्युद्ग्राहे द्वादशेति च ॥ ३३७॥

योगे पञ्चदशाभूवन्पदानीत्यवधार्यताम् ।
गातृप्रबन्धनामाङ्कमाभोगमथ कल्पयेत् ॥ ३३८॥

आभोगः सर्व एवैष पदमेकमिति स्थितिः ।
तस्मादेलाप्रबन्धोऽयं जातो द्व्यष्टपदात्मकः ॥ ३३९॥

एवंविधं पुनर्गीत्वा प्रबन्धं सर्वमप्यथ ।
न्यासं कुर्याद् ध्रुवे तालनियमस्त्वथ कथ्यते ॥ ३४०॥

मट्ठद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चन ।
ताल एलाप्रबन्धेऽस्मिन्योजनीयो न चापरः ॥ ३४१॥

चतुर्णामपि तालानामेतेषां लक्षणं ब्रुवे ।
स्वरप्रकरणे पूर्वं मट्ठलक्षणमीरितम् ॥ ३४२॥

द्वितीयताले कथितं द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वयम् ।

उक्तश्चतुर्धा कङ्कालः पूर्णः खण्डः समोऽसमः ॥ ३४३॥

चतुर्द्रुतौ गलौ पूर्णः खण्डो द्वौ च गुरुद्वयम् ।
समो गुरू द्वौ लघ्वन्तौ विषमो लाद् गुरुद्वयम् ॥ ३४४॥

लो द्रुतौ प्रतितालः स्यादित्येवं काललक्षणम् ।
इत्युक्तस्तालनियमः प्रबन्धेऽस्मिन्ग्रहस्त्विह ॥ ३४५॥

अतीतो वाऽनागतो व भवेदिच्छानुसारतः ।
तत्रातीतग्रहो नाम यत्र तालं विना पुरा ॥ ३४६॥

सकृद् गीत्वा तु गातव्यं तालं गृह्णाति चेत्पुनः ।
तथाऽतीतग्रहः प्रोक्तोऽनागतग्रह उच्यते ॥ ३४७॥

यत्र गीतं विनैवादौ तालमादाय चेत्सकृत् ॥
गेयं गायति सोऽयं स्यादनागत इति ग्रहः ॥ ३४८॥

एवमेलाप्रबन्धस्य प्रोक्तं सामान्यलक्षणम् ।
अत्र च द्व्यष्टसंख्यानां पदानां नामदेवताः ॥ ३४९॥

उक्ता रत्नाकरे तत्तु बोध्यं तत्रैव वर्तताम् ।
निरूप्यन्ते दश प्राणाः संप्रत्येलापदस्थिताः ॥ ३५०॥

समानो मधुरः सान्द्रः कान्तो दीप्तः समाहितः ।
अग्राह्यः सुकुमारश्च प्रसन्नौजस्विनाविति ॥ ३५१॥

दश प्रणाः समुद्दिष्टा द्व्यष्टसु स्युः पदेष्वपि ।

कथं ननु दश प्राणाः पदेषु द्व्यष्टसु स्थिताः ॥ ३५२॥

संख्याविरोध इति चेदत्रेदमभिधीयते ।
द्वयोस्त्रयाणमपिवा पदानामेक एव चेत् ॥ ३५३॥

प्राणः संयोज्यते कुत्र विरोधेनावरोधनम् ।
तथाऽपि प्रथमे पादे प्रयोगात्मकमस्ति यत् ॥ ३५४॥

पदं द्वितीयं यदपि द्वितीयाङ्घ्रौ द्वितीयकम् ।
प्रयोगाख्यं पदं प्राणमेकमेव तयोर्द्वयोः ॥ ३५५॥

योजयेदेकधातुत्वात्समानं नाम नामतः ।
तया प्रथमपादस्थं यत्पल्लवपदत्रयम् ॥ ३५६॥

यच्च द्वितीयपादस्थं पल्लवाख्यं पदत्रयम् ।
षण्णामप्येकधातुत्वात्क्रमेणैव द्वयोर्द्वयोः ॥ ३५७॥

मधुराख्यं सान्द्रसंज्ञं कान्ताख्यं चैव योजयेत् ।
तथा पादत्रयस्थानं द्विखण्डात्मत्वमेयुषाम् ॥ ३५८॥

पदानमेकधातुत्वात्त्रयाणामपि तेष्वतः ।
एकः एव पुनः प्राणो दीप्तसंज्ञः प्रकीर्तितः ॥ ३५९॥

पदेष्वेकादशस्वेवं पञ्च प्राणास्तु योजिताः ।
एतेषु द्वादशाद्येषु पञ्चस्वथ यथाक्रमम् ॥ ३६०॥

समाहिताग्राम्यमुखान्प्राणान्पञ्चापि योजयेत् ।

एवमेलाप्रबन्धस्य द्व्यष्टसंख्यपदेष्वपि ॥ ३६१॥

प्राणा दश वसन्तीति कल्लिनाथेन दर्शितम् ।
कथं लक्षणमेतेषां प्राणानामभिधीयते ॥ ३६२॥

अल्पाक्षरोऽल्पस्वरश्च समान इति कथ्यते ।
अयं प्राणो भवत्याद्यद्वितीयाङ्घ्रिगयोर्द्वयोः ॥ ३६३॥

प्रयोगात्मकयोर्योज्यः पदयोरत एव हि ।
अल्पाक्षरत्वमेतस्य प्रयोगाश्रयणाद्भवेत् ॥ ३६४॥

नन्वक्षरविहीनत्वात्प्रयोगस्य कथं पुनः ।
अल्पाक्षरत्वमिति चेन्मा विस्मार्षीः पुरोदितम् ॥ ३६५॥

उक्तं ह्येतत्पुरैवाद्यद्वितीयाङ्घ्रिप्रयोगयोः ।
अन्ते किंचित्पदन्यासोऽप्यस्तीत्येतदनुस्मर ॥ ३६६॥

अथ द्वितीयप्राणस्य मधुराख्यस्य लक्षणम् ।
यः स्वल्पमूर्छनायुक्तः स प्राणो मधुरः स्मृतः ॥ ३६७॥

अल्पत्वं मूर्छनायास्तु तानीकरणतो भवेत् ।
तत्तानीकरणं यत्स्यादताने तानता पुनः ॥ ३६८॥

तानाद्यस्वरमुच्चार्यारोहे वाऽप्यवरोहके ।
क्रमान्मध्यस्वराणां च किंचित्संस्पर्शमात्रतः ॥ ३६९॥

अन्यस्वरोच्चारणं चेत्तत्तानीकरणं स्मृतम् ।

प्राणोऽयं मधुरस्त्वाद्यद्वितीयाङ्गिगयोर्द्वयोः ॥ ३७०॥

पल्लवाख्येष्वादिमयोः पदयोर्योजयिष्यते ।
ततस्तृतीयप्राणस्य सान्द्रसंज्ञस्य लक्षणम् ॥ ३७१॥

यत्राक्षराणां नैबिड्यमल्पत्वं च स्वरावलेः ।
तारस्थानप्रतिष्ठो यः स सान्द्र इति कथ्यते ॥ ३७२॥

अत्राक्षराणां नैबिड्यं मात्रादिक्यकृतं विधुः ।
स्वराणां पुनरल्पत्वं धातोरल्पत्वतः स्मृतः ॥ ३७३॥

तरस्थानोत्थितस्याद्यद्वितीयचरणस्थयोः ।
द्वितीययोः पल्लवाख्यपदयोरुभयोरपि ॥ ३७४॥

स्वपूर्वपदतः किंचिदुच्चत्वेन निबन्धनम् ।
सान्द्रप्राणसमादेशात्कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ३७५॥

कन्तो नाम चतुर्थस्तु प्राणः कान्तध्वनिर्मतः ।
ध्वनेश्च कान्तता रक्तिविशेषसमवेतता ॥ ३७६॥

प्राणोऽयं कान्तनामाऽऽद्यद्वितीयचरणस्थयोः ।
अन्त्ययोः पल्लवाख्यानपदयोर्विनियुज्यते ॥ ३७७॥

दीप्तनादो भवेद्दीप्तनामा प्राणस्तु पञ्चमः ।
स्वरस्य दीप्तता नाम परिपूर्तिरिति स्मृता ॥ ३७८॥

अयमङ्गित्रयेष्वेषु द्विखण्डात्मसु च त्रिषु ।

पदेषु योजनीयः स्यादित्याहुर्गीतकोविदाः ॥ ३७९ ॥

समाहिताख्यो यः प्राणः षष्ठस्तस्य तु लक्षणम् ।
स्थायिवर्णनिविष्टत्वमस्य तात्पर्यमुच्यते ॥ ३८० ॥

तृतीयस्य तु पादस्य प्रयोगात्मकमस्ति यत् ।
पदमाद्यद्वितीयाङ्घ्रिप्रयोगाभ्यां विलक्षणम् ॥ ३८१ ॥

तत्रोचितस्वरांस्तारस्थायित्वेन प्रकल्प्य च ।
कृतायां गमकालप्तौ स्थायिस्थः स्यात्समाहितः ॥ ३८२ ॥

अथाग्राम्याभिधः प्राणः सप्तमस्तस्य लक्षणम् ।
अक्षराणां स्वराणामप्यावृत्त्याऽग्राम्य उच्यते ॥ ३८३ ॥

स्वराक्षराणामवृत्तिश्चक्रवालवदुच्यते ॥
प्राणोऽयं ध्रुवखण्डस्य प्रथमे योज्यतां पदे ॥ ३८४ ॥

प्रसन्नो नाम नवमः प्राणस्तस्य तु लक्षणम् ॥
यत्र तावत्पदानां स्याज्झटित्यर्थप्रबोधनम् ॥ ३८५ ॥

विविक्तरूपता मन्द्रस्थानादीनां स्वरावलेः ।
प्रसन्नो नवमः प्राणः कथितो भरतादिभिः ॥ ३८६ ॥

ओजस्वी नाम दशमः प्राणस्तस्य तु लक्षणम् ।
यस्मिन्समासभूयस्त्वं स ओजस्वीति कथ्यते ॥ ३८७ ॥

कर्तव्यं तच्च भूयस्त्वं तानेषु च पदेषु च ।

अयमाभोगरूपेऽन्त्ये विनियोज्य पदे स्मृतः ॥ ३८८ ॥

एवमेलाप्रबन्धस्य द्व्यष्टसंख्यपदेष्वपि ।
निरूपिता दश प्राणा योजनीया इति स्थितिः ॥ ३८९ ॥

नो चेत्प्रबन्धपुरुषो निष्प्राणः किमु शोभते ।
तस्माद्वाग्गेयकारेण यथा प्राणा दशाप्यमी ॥ ३९० ॥

एलापदनिविष्टाः स्युस्तथा यत्नो विधीयताम् ।
तादृगेव भवत्येला कर्तुर्नेतुश्च सौख्यदा॥ ३९१ ॥

नो चेदनिष्टदेत्युक्तं मतङ्गेन महात्मना ।
एलैवं लक्षिता सेयं चतुर्धा परिकीर्तिता ॥ ३९२ ॥

गणैलाऽऽद्याऽथ मात्रैला वर्णैलाऽथ ततः परम् ।
देशैला चेति तत्रादौ गणैलायास्तु लक्षणम् । ३९३ ॥

वक्तुं गणा निरूप्यन्ते समूहो गण उच्यते ।
स च द्वेधा वर्णगणो मात्रागण इति क्रमात् ॥ ३९४ ॥

वर्णोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुरिति क्रमात् ।
तत्रानुस्वारसंयुक्तो विसर्गेण समन्वितः ॥ ३९५ ॥

व्यञ्जनान्तस्तथा दीर्घो युक्ताक्षरपरस्तथा ।
वर्णो यः स गुरुर्ज्ञेयस्तदन्यो लघुरुच्यते ॥ ३९६ ॥

सानुस्वारो यथा कं खं चं छमित्यादिको गुरुः ।

सविसर्गो यथा कः ख इत्यादिर्गुरुरुच्यते ॥ ३९७ ॥

व्यञ्जनान्तस्तदित्यत्र तवर्णो गुरुरुच्यते ।
दीर्घः काखादिको वर्णो युक्ताक्षरपरो यथा ॥ ३९८ ॥

सर्वेत्यत्र स इत्येष वर्णो गुरुरिति स्मृतः ।
पादान्तस्थो लघुर्वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवेत् ॥ ३९९ ॥

गुरुर्द्विमात्रको ज्ञेयो लघुः स्यादेकमात्रकः ।
ऋजुत्वेन लघुर्लेख्यो वक्रत्वेन गुरुर्लिपौ ॥ ४०० ॥

जिह्वामूलीययोगे वाऽप्युपध्मानीयसंगतौ ।
रहयोगे लघुर्वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवेत् ॥ ४०१ ॥

तेन युक्तपरत्वोत्थगुरुत्वस्यापवादनम् ।

यथा — "तरुणं सर्षपशाकं
नवोदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि
ग्राम्यजनो मृषमश्नाति ॥"

अत्र तावत्सुन्दरीति पदे रीत्येतदक्षरम् ॥ ४०२ ॥

युक्ताक्षरपरत्वेऽपि लघ्वेव भवति ध्रुवम् ।
ए औ इं हिं तु चत्वारो दीर्घत्वेऽपि विकल्पतः ॥ ४०३ ॥

लघवः स्युः पदान्तस्थाः प्राकृतादिष्विति स्थितिः ।

पदमध्येऽप्यपभ्रंशे हं हे ए ओ इमित्यमी ॥ ४०४॥

पञ्च वर्णा विकल्पेन लघवः स्युरिति स्थितिः ॥
सानुस्वारत्वसंप्राप्तं गुरुत्वमिह बाध्यते ॥ ४०५॥

एवं निरूपिता वर्णास्तादृग्वर्णत्रयं पुनः ॥
उक्तो वर्णगणः सोऽपि भवत्यष्टविधो यथा ॥ ४०६॥

मगणो यगणश्चैव रगणः सगणस्तथा ।
तगणो जगणश्चाथ भगणो नगणस्ततः ॥ ४०७॥

एवमष्टौ गणास्तत्र मगणस्त्रिगुरुर्यथा ।
कामाक्षीत्यादि यगणस्वरूपमथ कथ्यते ॥ ४०८॥

आदौ लघुर्गुरुद्वन्द्वमन्ते चेद्यगणो भवेत् ।
भवानीत्यत्र दृष्टान्तो रगणोऽथ निरूप्यते॥ ४०९॥

आद्यन्तयोर्गुरुर्मध्ये लघुश्चेद्रगणो यथा ।
अम्बिकेत्यादि सगणस्वरूपमथ कथ्यते ॥ ४१०॥

आदौ लघुद्वयं पश्चाद् गुरुश्चेत्सगणो यथ ।
गिरिजा नगजेत्यादि तगणोऽथ निरूप्यते ॥ ४११॥

आदौ गुरुद्वयं पश्चाल्लघुश्चेत्तगणो यथा ।
गौरीशेत्यादि जगणस्वरूपमथ कथ्यते ॥ ४१२॥

आद्यन्तयोर्लघुर्मध्ये गुरुश्चेज्जगणो यथा ।

महेशेत्यादि तदनु भगणः प्रतिपाद्यते॥ ४१३॥

गुरुरादौ लघुद्वन्द्वमन्ते चेत्भगणो यथा ।
शंकरेत्यादि नगणः स्मृतः सर्वलघुर्यथा ॥ ४१४॥

गिरिशेत्येवमष्टौ च गणः सम्यङ् निरूपिताः ।
अथैषां देवता भूमिजलाग्निमरुतोऽम्बरम् ॥ ४१५॥

सूर्यचन्द्रौ तथा स्वर्गः क्रमादेषां फलानि तु ।
श्रीवृद्धिनिधनस्थानभ्रंशनिर्धनतारुजः ॥ ४१६॥

कीर्त्तिमायुश्च शंसन्ति च्छन्दःशास्त्रविशारदाः ।
तस्मात्स्वस्य च वर्णस्य राजादेश्च सुखार्थिना ॥ ४१७॥

नित्यं वाग्गेयकारेण मगणो यगणस्तथा ।
भगणो नगणश्चेति गणाश्चत्वार एव हि ॥ ४१८॥

प्रयोक्तव्याः प्रबन्धादौ नान्य इत्यवधार्यताम् ।
दिङ्मात्रमुक्तमत्रान्यद् वृत्तरत्नाकरे स्फुटम् ॥ ४१९॥

अकाराद्यष्टवर्णानामुच्यते देवतादिकम् ।
सोमो भैमो बुधो जीवः शुक्रः सौरी रविस्तमः ॥ ४२०॥

क्रमादकचटानां तपयशानां च देवताः ।
दुष्टस्वरा अकाराद्या अवर्गः परिकीर्तितः ॥ ४२१॥

कादिवर्गाः स्फुटाः पञ्च यवर्गस्तु यरौ लवौ ।

वर्णाः शषसहा ज्ञेयाः शवर्ग इति निर्णयः ॥ ४२२॥

वर्गाणां स्युः फलान्येषामायुः कीर्त्तिरसद्व्ययः ।
संपत्सुभगता कीर्त्तिमान्द्यं मृत्युश्च शून्यता ॥ ४२३॥

प्रयोगे श्लोकगीतादौ स्तुस्तस्योक्तानि सूरिभिः ।
एवं वर्णगणाः प्रोक्ता वक्ष्ये मात्रागणानथ ॥ ४२४॥

मात्रा कला लघुर्लश्चेत्येते पर्यायवाचकाः ।
ते च पञ्चविधाः प्रोक्ताश्छगणः पगणस्ततः ॥ ४२५॥

चगणस्तगणश्चैव दगणश्चेत्यनुक्रमात् ।
षण्मात्रश्छगणस्तत्र यथा गिरिशतनय॥ ४२६॥

पगणः पञ्चमात्राकः स यथा गजवदन ।
चतुर्मात्रस्तु चगणो यथा पुरहरेत्ययम् ॥ ४२७॥

त्रिमात्रस्तगणः प्रोक्तो गिरिशेति निदर्शनम् ।
दगणस्तु द्विमात्रः स्याद्यथा हरशिवादिकः ॥ ४२८॥

अथान्येऽपि निरूप्यन्ते गणा मात्रागणाभिधाः ।
अत्युक्ता चैव मध्या च प्रतिष्ठा चेति विश्रुताः ॥ ४२९॥

छन्दोविशेषास्तेषं च च्छन्दःशास्तोक्तमात्रकाः ।
प्रस्तारे ये गणा जाता वृत्तभेदोपपादकाः ॥ ४३०॥

मात्रागणा इति प्रोक्तास्ते गणा भरतादिभिः ।

अत्युक्तायास्तु चत्वरो भेदास्तत्र प्रकीर्तिताः ॥ ४३१॥

चत्वारश्चापि ते भेदा ज्ञेया रतिगणा इति ।
किं तु तत्र लपूर्व ये तेष्वादावधिको लघुः ॥ ४३२॥

एवं मध्याभवा भेदा अष्टौ कामगणाः स्मृताः ।
तद्वत्कामगणा भेदाः प्रतिष्ठायास्तु षोडश ॥ ४३३॥

एवं निरूपिता वर्णगणा मात्रागणास्तथा ।
तत्र वर्णगणैर्बद्धा गणैला परिकीर्तिता ॥ ४३४॥

सा भवेत्त्रिविधा शुद्धा संकीर्णा विकृता तथा ।
शुद्धा चतुर्विधा नादावती हंसावती तथा ॥ ४३५॥

नन्दावती च भद्रावत्येतासां लक्ष्म कथ्यते ।
पञ्चभिर्भगणैरन्ते नगणेन समन्वितः ॥ ४३६॥

मगणाद्यैर्वर्णगणैर्बद्धा नादावती स्मृता ।
गणानां नियमस्त्वाद्यपादे खण्डद्वये परम् ॥ ४३७॥

ततः परं त्विच्छयैव प्रयोक्तव्या गणा इह ।
अस्यां टक्काभिधो रागो मट्टतालश्च कीर्तितः ॥ ४३८॥

अथ हंसावतीं ब्रूमो यस्यां खण्डद्वयं पुनः ।
पञ्चभी रगणैरन्ते सगणेन युतैर्भवेत् ॥ ४३९॥

द्वितीयतालहिन्दोलरागाभ्यां सहितोऽप्ययम् ।

हंसावती गणानां च नियमोऽत्रापि पूर्ववत् ॥ ४४०॥

पदे खण्डद्वये ज्ञेयस्ततो नन्दावतीं ब्रुवे ।
पञ्चभिस्तगणैरन्ते जगणेन समन्वितैः ॥ ४४१॥

यस्याः खण्डद्वयं सेयं नन्दावत्यभिधीयते ।
तालोऽत्र प्रतितालाख्यो रागो मालवकैशिकः ॥ ४४२॥

गणानां नियमश्चात्र पदे खण्डद्वये परम् ।
अथ भद्रावतीं ब्रूमो यस्यां खण्डद्वयं पुनः ॥ ४४३॥

पञ्चभिर्मगणैरन्ते यगणेन युतैर्भवेत् ।
इति भद्रावती तस्यं तालः कङ्कालनामकः ॥ ४४४॥

रागस्तु कुकुभो नाम गणानां नियमोऽत्र च ।
दृष्टव्यः पूर्ववच्छुद्धगणैला इति वर्णिताः ॥ ४४५॥

चतसृष्वपि चैतासु गणैलासु पुरोदितम् ।
एलाप्रबन्धसामान्यलक्षणं योज्यमिष्यते ॥ ४४६॥

विशेषमात्रमत्रोक्तं संकीर्णविकृताः पुनः ॥
एलास्तु बहुशः सन्ति मतङ्गाद्यागमोदिताः ॥ ४४७॥

श्रीमता शार्ङ्गदेवेन संक्षिप्योक्तासु ताः पुनः ।
इदानीं नैव लक्ष्ये ताः संलक्ष्यन्तेऽपि कुत्रचित् ॥ ४४८॥

इत्यस्माभिर्विसृज्यैता मात्रैला प्रतिपाद्यते ।

मात्रागणैर्या च्छगणपगणाद्यैर्निबध्यते ॥ ४४९ ॥

सा मात्रैला तु तद्भेदा बहुधा मतभेदतः ।
तत्र विस्तरसंत्रस्तैरस्माभिरिह कथ्यते ॥ ४५० ॥

रतिरेखाभिधानैका मात्रैला पार्वतीमता ।
तस्यां तावत्त्रिपादात्मन्युद्ग्राहे प्रथमाङ्घ्रिगाः ॥ ४५१ ॥

मात्रास्त्वेकादशैव स्युस्तथैवाङ्घ्रौ द्वितीयके ।
एकादशैव मात्राः स्युस्तृतीये तु दश स्मृताः ॥ ४५२ ॥

रतिलेखेति तामाह श्रीमहेश्वरवल्लभा ।
मात्रैलेत्थं निगदिता वर्णैलाऽद्य निरूप्यते ॥ ४५३ ॥

गणानमपि मात्राणां नियमेन विनैव या ।
विभज्यते सा वर्णैला चतुर्विंशतिधा च सा ॥ ४५४ ॥

षडक्षराङ्घ्रिखण्डादेरेकोनत्रिंशदक्षरम् ।
यावदेकैकवृद्धाः स्युश्चतुर्विंशतिरत्र तु ॥ ४५५ ॥

मट्टद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चन ।
तालः स्यादिति वर्णैला वर्णिताऽथ निरूप्यते ॥ ४५६ ॥

देशैला देशभाषाभिर्निबद्धाः परिकीर्तिताः ।
कर्णाटलाटगौलान्ध्रद्रविडानां प्रभेदतः ॥ ४५७ ॥

सा च पञ्चविधा प्रोक्ता तत्र कर्णाटभाषया ।

निबद्धा या भवेदेषा कर्णाटैलेति कथ्यते ॥ ४५८ ॥

लाटभाषानिबद्धा तु लाटैला परिकीर्तिता ।
गौडभाषाविरचिता गौडैला समुदाहृता ॥ ४५९ ॥

आन्ध्रभाषानिबद्धाः स्युरान्ध्रैला समुदीरिताः ।
द्राविड्या भाषया बद्धा द्राविडैलेति कथ्यते ॥ ४६० ॥

एलाप्रबन्धसामान्यलक्षणं यदुदाहृतम् ।
तल्लक्षणयुतैवैला बद्धा देशीयभाषया ॥ ४६१ ॥

देशैलापदवाच्यत्वं भजतीत्यवधार्यताम् ।
कर्णाटैलाऽऽदिमध्यान्तवर्णानुप्रासभासुरा ॥ ४६२ ॥

अन्त्यप्रासा तु लाटी स्याद् भूयो रसविराजिता ।
गमकप्रासनिर्मुक्ता गौडीत्वेकरसा मता ॥ ४६३ ॥

नानाप्रयोगरागांशरसभावोत्कटाऽऽन्ध्रिका ।
भूरिभावरसोत्कर्षं द्राविडी प्रासवर्जिता ॥ ४६४ ॥

इत्थमेलाऽत्र संक्षिप्य प्रोक्ता लक्ष्यज्ञसंमता ।
एलानां त्रिशती प्रोक्ता षट्पञ्चाशत्समन्विता ॥ ४६५ ॥

निर्युक्तोऽयं प्रबन्धः स्यात्तालादिनियमो यतः ।
त्रिधातुर्वा चतुर्धातुर्मेलापकविकल्पतः ॥ ४६६ ॥

पदतालाङ्गयुगलबद्धस्तारावलीयुतः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तढेङ्कीलक्षणमुच्यते ॥ ४६७॥

यतोद्ग्राहस्य पूर्वार्धं द्विवारं परिगीयते ।
उत्तरार्धं सकृच्चैव प्रयोगात्मा ततः परम् ॥ ४६८॥

मेलापकः स तु भवेन्न भवेद्वा विकल्पतः ।
एतावुद्ग्राहमेलापौ तालेन रहितौ स्मृतौ ॥ ४६९॥

अथ वा ढेङ्किकातालकङ्कालान्यतरान्वितौ ।
विलम्बितलयौ चैव कर्तव्याविति निर्णयः ॥ ४७०॥

लयान्तरेऽन्यतालेन ध्रुवाभोगौ ततस्तु तौ ।
ध्रुवस्त्रिखण्डस्तत्राद्ये खण्डे द्वे समधातुके ॥ ४७१॥

तृतीयं भिन्नधातु स्याद् द्विर्गेयस्तादृशो ध्रुवः ।
आभोगोऽथ सकृद्गेयः प्रबन्धं सकलं पुनः ॥ ४७२॥

गीत्वा भवेद् ध्रुवे न्यासो यस्यां सा ढेङ्किका स्मृता ।
रगणो ढेङ्किका कैश्चिदेषा प्रोक्ता तथा जनैः ॥ ४७३॥

ढेङ्कितालस्य लक्ष्मेदं कङ्कालस्य तु लक्षणम् ।
उक्तश्चतुर्धा कङ्कालः पूर्णः खण्डः समोऽसमः ॥ ४७४॥

चतुर्द्रुती गलौ पूर्णः खण्डो द्वौ च गुरुद्वयम् ।
समो गुरू लघ्वन्तौ विषमो लाद् गुरुद्वयम् ॥ ४७५॥

चतुर्धा ढेङ्किका मुक्तावली स्याद् वृत्तबन्धिनी ।

युग्मिनी वृत्तमाला च तत्र वृत्तं न विद्यते ॥ ४७६॥

यस्यां मुक्तावली सा स्याद् वृत्तं यत्रैकमेव चेत् ।
सा वृत्तबन्धिनी यस्यां द्वे वृत्ते सा तु युग्मिनी ॥ ४७७॥

बहूनि यत्र वृत्तानि वृत्तमाला तु सा भवेत् ।
त्रिधा तिस्रो द्वितीयाद्या वर्णिका गणिका तथा ॥ ४७८॥

मात्रिका वर्णजैर्वृत्तैर्गणजैर्मात्रिकैरपि ।
दशापि स्युः पुनस्त्रेधा समालंकरणा यथा ॥ ४७९॥

विषमालंकृतिश्चित्रालंकृतिर्लक्षणानि तु ।
समाऽलंकरसंख्या च विषमा मिश्रिता क्रमात् ॥ ४८०॥

निर्युक्तोऽयं प्रबन्धः स्याच्छन्दस्तालादियन्त्रणत् ।
त्रिधातुर्वा चतुर्धातुर्मेलापकविकल्पितः ।
पदतालाङ्गयुगलबद्धस्तारावलीयुतः ॥ ४८१॥

(एतावानेवाऽयं ग्रन्थ उपलब्धः ।)